This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

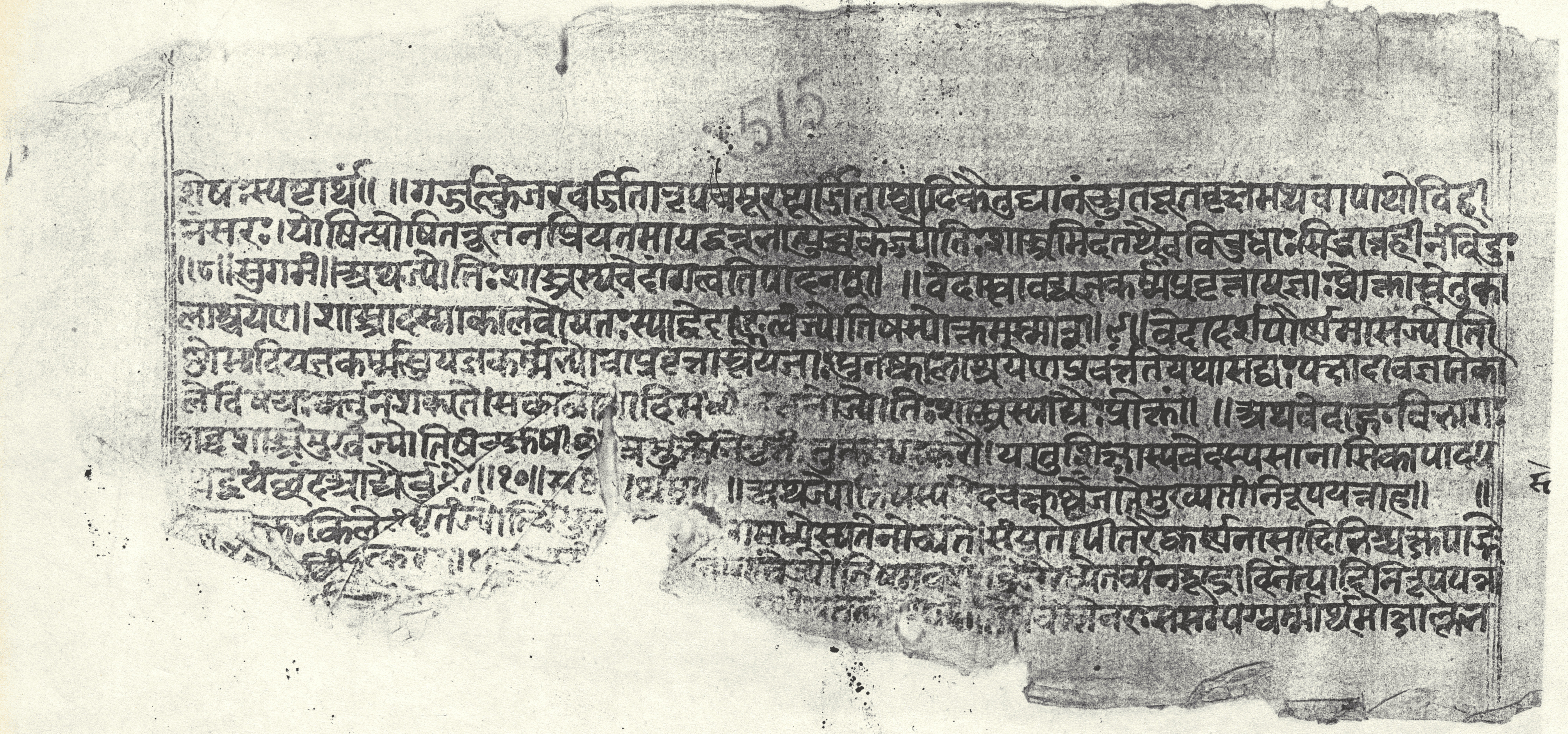

515

शेषस्य स्पष्टार्थं ॥ ॥गडुक्लिजरवर्जिताश्च यथा सूरसूर्जिताश्चादिकेतु घ्यानंस्तुतस्त्रतस्त्रसमयवापायो विद्ध
नसरः । योषित्रोषितस्तु तनषियतमाय द्द्वलालुब्धकेज्योतिःशास्त्रमिदं तथैव किं बुधाः सिद्धान्तहीनं विदुः
॥८॥ सुगमं ॥ अथ ज्योतिःशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वं तिपादनपूर्वं ॥ वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रवृत्ता यज्ञाः प्रोक्तास्ते तु का-
लाश्रयेण । शास्त्रादस्मात्कालबोधो यतः स्याद्वेदाङ्गत्वं ज्योतिषस्योक्तमस्मात् ॥९॥ वेदाद्दर्शपौर्णमासज्योति-
ष्टोमादियज्ञकर्मसु यज्ञकर्मज्योवाप्रवृत्तास्ते यज्ञाः पुनः कालाश्रयेण प्रवर्त्तते यथा सद्यः पक्षादावज्ञातिका-
लेति यथा कर्त्तुं न शक्यते स काल[illegible]ादिभि[illegible] ज्योतिःशास्त्रस्याद्यैः प्रोक्तं ॥ अथ वेदाङ्गविभाग
शब्दशास्त्रं मुखं ज्योतिषं चक्षुषी [illegible] कल्पः करौ । या तु शिक्षास्य वेदस्य सा नासिका पादप-
द्मद्वयं छन्द आद्यैर्बुधैः ॥१०॥ स्प[illegible]र्थं ॥ अथ ज्यो[illegible] दयकृष्णजातिमुख्यतीनि निरूपयन्नाह ॥ ॥
[illegible] किल [illegible] भूत [illegible] मासमूस्यतेनोच्यते संस्यते पीतरे क[illegible]र्षनासादिति यथक्षपाङ्के
[illegible] ज्योतिषमाला [illegible] मनवीनरुद्राद्वितीपादिनिरूपयन्
[illegible] नरः समरूपग्रहमार्थमोङ्गालोकेन

सं

Acc. No. ~~2515~~ M-1645
Title - सिद्धान्त शिरोमणि टीका।
Author - लक्ष्मीदास (वाचस्पतिमिश्रसुत)
Date - ?
Subject - ज्योतिष।
folio - ~~7~~3
Xerox - 146

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1645
Dist. Nagpur

Checked 2012

अंगाग्रतस... वृष्ण... सिद्धतेविवक्रम्मूलिस्तृतस्पलवक्रैसाय
...स्पृ... माह॥ ।... नीउद्भवेनयहैःसहेमतद्गणादिसंस्पेःशश्वद्भसेविश्वसृजानि
दुःकीनदस्ततासे...भाद्भववेधा॥२॥ ...तिविश्वसृष्कतेनेकमलोद्भवेनब्रह्मणालान्यशिवन्यादीनिज्ये
नीषितेषांचक्रैसमूहस्वर्कंध्या दीर्निये हैःसहस्रक... श्व... मेनित्यम्भ्रेमानिक्षुकोद्येयवाशश्वदनवरं
भमतिशश्वद्भमीवाद्युक्तुउपलद्धि गानोङ्ग...शा...मातिवद्धपतितेनप्रत्यग्गातिनाप्रवहनात्प्रायु
नाधिषितेमगानेनिवेशिनामीतिस्थ्र वेती।स्थूलसिद्धवीयाप्रवृहाख्योमडतमांश्वस्वोद्धा।निस्तुरमीरुपेदितम
द्विब्रह्मात्मभूःसुरज्येष्ठःपरमेष्ठी॥पितामह॥इत्यादिनामालिविहायकमलोद्भवेनेतिपर्यायशब्दप्रयोगे
नजगाउज्जलजिनीव[illegible]बवतिमर्वप्रयुक्तंड्रयतीयनस्मूर्यःकमलोल्लासकोब्रह्माकमलयोनिरतोजगतः
मूर्तिर्तुसूर्यस्पाकोमितेतनब्रह्मापत्नर्जतोदेवोवहिरनसकृतःसोहंकारजमसृष्टेब्रह्माणमसृजत्
रुः।तन्मेवेदाग्रस्तत्वासर्वलोकपितामह।घातिश्वाप्यपाउमध्येयस्वयंपर्यतिलाक्षयद्रामनसस्त्रीदुमाजन्
मूर्ताहत्पाहातेजसानिधिरित्यादिसर्वदेवैःकमलिचाजितमम्भाद्बहेःस्ववादितिःसहनियुक्तामिमिनिरवद्यां॥ ५

ध:४ न

किंभूतैःग्रहैःभगणादिसंस्थैः।भगणस्यादिराशिविम्बादिस्त्रित्रसूत्रस्थास्थितिर्येषांतेश्वभान्भूतैः।ननुभूमेःपिण्ड
शशांकज्ञकविरविकुजेज्यार्किनक्षत्रकक्षावृत्तैर्वृत्तोवृतइतिगोलाध्यायेवक्ष्यतितत्सर्वोपरिनक्षत्रकक्षाग्रेक्ष
सर्वाधश्चांद्रस्यकक्षाएवंसतिदेहस्तैस्थभगणादावश्विन्यादौमुखेवकथंग्रहास्त्रीविधिताः।अत्रोच्यते।भूम
ध्यादश्विन्यादौसूत्रंबद्धंलग्नावच्छेतास्मिन्सूत्रेपूर्वोक्तेनानुक्रमेणग्रहानिवेशिताः।पुनर्नक्षत्रकक्षाद्वादश
भाविभज्यान्तस्थासूत्राणिप्रतिराशिबद्धानिततःपुनःप्रतिराशिंत्रिंशद्दशांशकल्पनंतुभव्यात्प्रत्यंशंबद्ध
निएवंबद्धेशोभितेज्यकक्षानिसूत्राणिग्रहकक्षासुयत्रसंपातस्तत्रराशिदशांशादौग्रहाःस्थाप्याः।अथपुनस्तेनायहाणां
भगणस्यकक्षासहितत्रप्रत्यक्मुखःप्रवहाख्योवायुस्तत्रैवभ्रमणानिवेशितैस्तच्चक्रंभ्रमतिकिंप्रत्यपरंपतितत्रवात
राशिरस्तीनक्षत्रकक्षाश्चापिपश्चिमतोयत्र।अमुमेवार्थंगोलेऽस्मिन्वक्ष्यति।भूवायुरावहइहप्रवहस्तदूर्ध्व
स्याद्उद्वहःसंवहसुवहसंज्ञकश्च।अ[illegible]ततोऽपिप्रवहःपरिक्षिप्तकोऽस्माद्बाह्यःपरावहइमेपवनाःप्रसि
द्धाः।भूमेर्बहिर्द्वादशयोजनानिभूवायुरत्राम्बुदविद्युदाद्यंतदूर्ध्वगोयःप्रवहःसनित्यंप्रत्यग्गतिस्तस्यतु
मध्यसंस्थं।[illegible]नक्षत्रकक्षाखचरैःसमेतं[illegible]आतस्तेनसमाहतोऽयं।भपंजरःखेचरचक्रयुक्तोभ्रमत्यजस्रंप्र

3

महानिलेनेति। अथ [illegible] क्रमस्य पञ्चवाहाहतं ततो ऽत्र तथा कवले तस्य लंघनरसपेयोदत्ति
णोत्तराविति। तत्र पतारेता। अवलेनिपु[illegible]यते। अवस्थां विनाचक्रस्य मगणेन स्पलतीति॥ ॥अथ गतिनिरूपणम्॥
ततो पराशाखिनुखेलपंजरसरश्वरश्मी [illegible] रथमत्यपितदल्पमात्राद्रादर्शनक्रमश्वरास्वरात्तेन त्रिछत्रपार्श्वमु
श्वा। ततस्तुतिपदेन सूहृश्रेष्ठ कोऽङ्केस्तवक्रस्यपयुहस्तुतस्य निवेशस्त्रस्यनियते। विश्वस्त्वागच्छेहेः सोहेतद्भव
केमस्यश्चक्रमेनिस्तुक्तीतस्माद्धेतोः जवहानिला[illegible]नलचक्रमत्यागृता। तिसुखेत्रमत्यापि सलिलेन तस्वरपेह।
स्वदल्पगत्यात्तस्मात्स्ववहानिलाति हतस्यचक्रादल्पात्तदल्पावासौ नानिच्छेतितया करणस्तुतया निवेद्य
तरात्मवत्मीसुनाम निवेद्य। निवच्छ्रुतिशेषयतीवा। निवृतिशब्दप्याच्चानिवच्छ्रुतिरथार्धेतर प्रत्ययस्तथा त्वते श्राम
मार्गेष्वत्रागरिष्णुखंगच्छति। नियत्तन पंजरसरखेचरेयस्य हृदयस्य पुनः कस्तूर्तेश्री। अथ नियतोन त्रादान डादीषत्स्व
सवक्रस्य जल्पहृ परिखिन्नती। एवं यहसहिनेशी। वृत्तेन लपंजरंपरासा। त्रिसुखं तस्मात्पित्रलमतेछ्छ्रितात्स्वी।
लिसुवम स्वगमस्योतीग्रहानोपलक्ष्यप्रसूनस्य घृणी। अत्रमेवार्थं नलेकस्पातियात्वानयकेन स्रूपवर्गम्य
लिकूटाक्षलरजापरशीघ्रगम्या। कलालयकेतनवासवात्पायाच्छ्रीनकाजश्वजा। विवातगतिसर्वोक्तिहेत्तै ६

5

पिपश्चाद्भूजन्तोनितिजवानां दैवैः सततं ग्रहाः । जायमानास्त्वकं वेते तुल्यमेव स्वमार्गगाः । प्राग्गानित्वमतस्ते
षामित्यादि । नीचोच्चरात्मवर्मेषिति शीघ्रोच्च मंदोच्चपाताख्यापञ्चकालस्यमूर्त्तयोः दृश्यरूपाराश्याश्रिता श्र
ग्रहाणां गतिहेतवो नवलातिगो तिलेस विसर्वे व्याख्यास्यामः । तथोक्तं सूर्यसिद्धान्ते अदृश्यरूपा काल
स्यमूर्त्तयो भगणाश्रिताः । शीघ्रमंदोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः । तद्वातरश्मिभिर्बद्धास्तैः सव्येतरपा
णिभिः । प्राक्पश्चादपकृष्यन्ते यथासन्नं स्वदिङ्मुखमित्यादिभिराकृष्यमाणास्तैरेवं व्योम्नियात्यनिलाहता ।
वक्रानुवक्रा विकला मंदा मंदतरा समा । तथा शीघ्रतरा शीघ्रा ग्रहाणामष्टधा गतिरिति । अत्र वक्रस्य शी
घ्रोच्चा । दूरस्थस्यानन्दपकर्षणादेव वक्रा [illegible] दामेरल संपन्नो तत्र दिगंतयो ग्रहस्य लब्धि । तथा
च ॥ दूरस्थितः स्वशीघ्रोच्चाद्ग्रहः शिथिलरश्मिभिः । सव्येतराकृष्टतनुर्भवेद्वक्रगतिस्तदेत्यादि । अत्र नी
मादिर्मंदस्फुटो ग्रहः स्वशीघ्रोच्चाद्दूनरेवलदारा शिद्धादशाधिकं दत्वा स्वशीघ्रोच्चपातयेत्तस्वशीघ्रोच्चादधिक
स्वमंदास्वशीघ्रोच्चात् शिद्धादशकेन्द्र शीघ्रोच्चयग्रहपातयेत्तापन्नमनुलोमविलोमात्पृथक्त्वस्थितिर्नि
कटस्थितिर्निर्विकारवशाल्लालव्यतिपातिते नतिवेयकापरार्द्धगमंदाच्चशीघ्रोच्चाद्दूरागोग्रहोलब्धातिलभ्य ।

दू. र. ५

दूर

5

श्री [illegible]रिवे [illegible]स्त्वाल्पतेवो [illegible] सि [illegible]क्षमा॥ [illegible]स्वेदेये यतो [illegible] त्वाद्यो प्रपरिमे नपानेम्युप्रभृत्यो
अहर्गणो वशाशजोनवमे॥ श [illegible] हरशोगेसवगानिद्यप्रतीयमान॥ [illegible] अपवायमनातुवक्रो अनुगो
नविलोमसंघट्टणफलेत्युक्तिसमावेकला। फलस्यपलितेमेद [illegible] णकेले। मिटनरा। [illegible]दारस्य
नफलेशीघ्रा। अतिधनफलेशीघ्रतरा। पतमेलिह्व [illegible] का। [illegible] वक्रोव्याख्यास्यामः॥ ॥ अथश
[illegible]कालस्यप्रवृत्तिमाह॥ ॥ लंकानग [illegible] नोस्यैववारेप्रथमंवभूव। मधोः सितादेर्दिनमा
सवर्षयुगादिकानांयुगपत्प्रवृत्तिः॥ भा॥ लंकानगर [illegible] सूर्योदयादारभ्यलंकायामेवसूर्यस्य वारे चैत्रशुक्लप्र
तिपदो दिन[illegible]। सवर्षयुगादीनां दिनानिरीर [illegible] श्चावनना [illegible]द्यांद्रानिनेघातथा [illegible]ता। नामासनावर्षा
णां युगानांमादिशब्देनमन्वंतराणांकल्पस्यचग्रहणं [illegible]पमक्रोले नैवप्रवृत्ताविरादिरुक्तं चापलेनतडैल व
ति। कल्पादेः सहसर्वग्रहादीनियोजितास्तेनमध्यास्यैवकस्यापि चन्द्रमसोरवेस्तत्वादावेन चैत्रशुक्लप्रतिपदारंभ
णे वर्तनवित्त्या। तन्नो दिनमासयुगपत्प्रवृत्तिरिति नवकालो निरूप्यत्यापि। आकाशवृद्धिर्नतिर्म [illegible] शास्त्रारो
रहापिवद्रूपानि। यतोनादिमान [illegible]कालमान [illegible]व्यवस्थापयाड्रावापगतास्यनिरि॥ पदिकालमुच्यतितनाव ७

स्पनिसर्व

प्रतिपा॥ किंतर्हि कथं सूक्ष्मादौ न स्यादत आह॥ त्रिंशास्मिस्पष्टोक्तिं॥ तिः॥ प्रत्यये त्र्यश्चेति स्पष्टोच्यते प्राणो कालछिल
त्प को व्यक्तश्चायं तक्कं सूर्यसिद्धान्ते॥ नूनमाम नक्षत्रालक्ष्यालोनपक्षे नतामकालमद्धिधिस्थूल सूक्ष्मत्वान्मूर्त्तश्चा॥
मूर्त्तं च्यते प्राणादिकाथितो मूर्त्तश्च त्रुटाद्यामूर्त्त उच्यत इति॥ यतः स्वस्थस्य नरस्य प्राणपकलज्ञानितलवप्राणविवि
प्रादिजनकानां सूर्यादीनां मस्तावाश्च कलाणाञ्चकोर्त्तव्यं पृथ्व्यचय्यकेवस्यातंत्र लयस्तफल्पते नोऽत्यन्तिक
प्रलयस्तु। यतः स्वष्टपादावपि यस्मात् केतव्य प्रकृति षुड बालय॥ ततः स्वष्ट्यादौ पुनर्ब्रह्मजनकानां सूर्यादी
नांप्रादुर्भावे सति कालस्यापि प्राणकलादि नामसवर्षडर्ता॥ हि स्फीतम्मपि दुग्धपञ्चत्व ह्निरिति स्व ना.
भवदश्यं तथा च श्रीपतिलिंगः॥ प्रलय विरुतिमर्थ ज्ञानचक्रा नितान्त विदिनपद्मस्मतत्वा यत्र योगिनोपि
त्तामहमिह नि मिल्लीविश्वजन्मात्पयानामनुमितमलिनं देवस्तथाहं कालमाश्रयामि॥॥ अथ कालविभागा
याह्यो त्रिमेषस्य खरामनाग संतमस्तन्धुतत्त्वा गजना॥ त्रुटिर्निमेषे इति लिक्षकाश्च तत्रिंशता सज्ञया
के घटिकेन॥ स्था॥ त्रिंशत्कलाद्यो घटिका दण्डस्तान ब्राह्यते स्वलिंगाणहित्सा॥ सूर्य्यकैः खेडमितैस्तु श्लो
बढ्ढः पलस्तैर्घटिकार् [illegible]॥ ०॥ स्थाह्यारवदीषाश्चरहरवनमासो दिनस्तोर्दिक मिश्रवर्षादितेस समायेन

क॰ २

त्रि॰ २

स्थ२

वैदी
८

समाकिनागाःस्यु [illegible] ङ्गानिविक्षेसाः॥६॥नारोमयोर्नैवयोयनिताकालेनपद्मापात्रस्सका
कोनिमेषशब्देनोपच [illegible] ते॥ स्पष्टंत्रशदंशस्तत्परसंज्ञकःसूर्यसिद्धान्तेपिस्वप्नेनुरेस्तुखास्तेनोयावत्स्य
दतिलोचनी।तस्यपत्रिंशन्तमूला ग स्तत्परस्त्यादितत्परस्यशतंत्रुमाशस्तत्रुटिरुच्यते।एतेनतदुक्तत्रुटीनांश
तेनैकत्रुस्यस्त्वपरैर्द्विंशतैकोनिमेषः॥अथाष्टादशनिमिषैरेकाकाष्ठात्रिंशताकाष्ठाभिरेकाकला
त्रिंशताकलाभिरेकानाडीघटी [illegible] यत्रास्यचक्रमणयावताकालेनजलंतिस्यप्रक्षिप्तमोलागा
श्रास्तोघटिकेत्यर्थः।तद्द्वितयेन [illegible] ः।त्रिंशतामुहूर्तैरेकोऽहोरात्रोपत्वदहोरात्रप्रमाणंतथादिम
[illegible] कालोपपादनेनापलक्षैश्चत्व [illegible] वरायस्तात्रकाराचेरपाहायुगद्वैरेकेन्दुमितैरसुरित्यादिसंये
गेगुरुद्वीपश्चेताःद्विराहुःशास्त्रेछन्दोलक्षणंप्रतिपादिताछन्दःशास्त्रेपिङ्गलसूत्रेचारोकिस्तर्जानादीद्वीक्षुक्तप
रश्चयाइत्यादिएकमात्रोलघुःज्ञेयोद्विमात्रोगुरुश्चव्यतश्चत्यादिसंगीतोपियुक्तलक्षणंतथाप्युक्तंतेर्द्दशति
गुरुद्विरोवीरेक.आगरःस्वल्पमुख्याजिनस्यस्वालोकासार्द्धघटीकालःप्राणशब्देनापचारात्कल्प्यते।स्थ
स्थलक्षणंवस्तुर्द्वादिसमभावात्स्तमा।मिथ्यासंप्रदायलभोक्षिया।प्रसन्नोलिङ्गमनाःस्वच्छंदस्यलिखायतइति। ८

8

षड्भिरसुभिरेकं पानीयपलं । षष्टिमितैः पलैरेका घटी । अत्रानुक्तापि नाक्षत्रैव घटी । यतो मूर्त्तैरेव घटी त्रि
षष्टिमितैस्त्रिरहोरात्रमिति विल्याग्निमपदेनोक्तं । तेन नाक्षत्रदिनस्य षष्टिभागस्यैव घटी । सूर्यसिद्धां
ते पि षड्भिः प्राणैर्विनाडी स्यात्तत्षष्ट्या नाडिका स्मृता । नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्तितमिति
एवं दिनमभिधाय मासवर्षौ विवक्षुर्निरूपयति । रवस्तैमैरित्यादि । तैर्दिनैः सप्तोक्तैस्त्रिंशता मास एकः । द्वादशभि
र्मासैरेकं वर्षमिति कालविभागमुक्त्वा तेन समाधेन समाविभागमन्यादि रोचे चक्रात्मके समाधेन वर्ष
येन समासकल्या विभागा ज्ञेयाः । केते चक्रराश्यंशकलाविलिप्ताः । यथैकस्य वर्षस्य मासदिनघटीपलादय
विभागास्तथा चक्रस्यापि राश्यंशकलाविकला भवन्तीत्यर्थः । इति कालविभागपरिज्ञानं सर्वत्रानुवर्त
नीयम् ॥ ॥ अथ सौरादिदिनानां मानमाह ॥ रवेश्चक्रभोगोऽर्कवर्षं प्रदिष्टं द्युरात्रं च देवासुराणां तदेव । रवे
र्द्युतिः संयुतिर्यावदन्या वि[illegible]मासस्तच्च पित्र्यं द्युरात्रं ॥ १ ॥ भोदयद्वयान्तरं तदार्क्षसावनं दिनं । तदेवो
दिनं दिनेशवासर[illegible]र्कस्य लग्नाभोगाय यावता कालेन भवति तावत्सौरवर्षं क्रमात्[illegible]
णाधिष्ठितानां ग्रहाणां नियत[illegible]त्वादिति [illegible]कस्यापि [illegible] मेषादिराशिचक्रभोगो याप्तः यावद्वक्रश्चैतत

त्रि॰टी
६

ग्र ०।५ घ

गालिः। सापहस्यपक्षिस्तिलिखेन[illegible]र चाहोर्ध्वकास्तावान्नितं भ्रागान्निरवश्यत्वरसंत्र्योक्तकालविभागपरीक्षि
लाघयामोरवा[illegible]मासस्य[illegible]दिनं। तच्चाद्विभागः। सौरापदी। तत्र्यष्टथु ३
क्तविलिप्तत्वात्। तत्रेन[illegible] दैत्यानामहोरात्रं तच्च यदा देवानामहस्तदा दैत्यानां रात्रिः। एवं दैत्यदि
नेदेवानां रात्रिश्चाविज्ञो दैत्यं प्रति चाउत्तरगोलो दिनमिदं[illegible]त्रिमन्त्रमादित्या सर्व्ये त्रिदश। अथ तत्प
श्चैतत्सुरापसव्यगयाम्य इति। नक्षत्रसत्यमासि देवानां। अपसव्यं सुरद्विषामित्यादि। अत्रमहेवासुरदिनमा
नान्माप्तवर्षपद्या द्विकल्पना कर्तव्या॥ अथ चांद्रमसमानं रवीष्ठा रित्यादि। सूर्याचंद्रमसोर्युतिरमावास्या चेत्तवति
चादर्शने काले हि समोरस्तात्मित्यादि। [illegible]पाउतेरपस्यपान्य उतिपर्यन्तं यावत्कालस्तावांश्चांद्रोमासस्तत्रामू
वास्यान्ते कृष्णमावास्यान्ते स्याद्रोमासेत्यर्थ। ग्रहस्त्रमनमासादिपितृसंज्ञागमितं दिनं प्रकल्प्यं तत्पर्यश
नयद्यवस्था। अत्रद्वादशानिरमालिम्मासैश्चांद्रवर्षमित्यादि। शुक्लपतिप्रवृत्तचायप्रवचांद्रोमासस्तच्चरण तस्य
पित्र्यमहोरात्रं अमीलिरापि दिनो त्रिंशता पितृणां मासः। मासैर्द्वादशभिः पंचवर्षमित्यादि जनक[illegible]वर्पतिचा
द्विनी दिनेशस्य यतो चंद्रदर्शने तमो तस्माद्धेतुं दर्शनियंतिकृष्णपक्षमानं घुनिमिर्षयथा कृपालतथा पितृणां। शशिपृ

२ ग।

10

घवाग्निनामिति। सूर्यसिद्धान्तेपि। त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पित्र्यमहःस्मृतं। निशा च मासपक्षान्ते तयो
र्मध्ये विभागश इति॥ अत्र मासान्ते। मावास्यायां दिनार्द्धं पक्षान्ते पौर्णमास्यां निशार्द्धं कृष्णाष्टम्यपरार्द्धे
दिनप्रारंभः शुक्लाष्टम्यपरार्द्धे निशाप्रारंभ इत्यर्थः॥ ॥ स्वोदयद्वयान्तरमिति। सूर्योदययोरन्तरं यावत्का
लस्तन्मानं सूर्यसावनं दिनं। तदेव सूर्यसावनं दिनं नरदिनमित्युच्यते। अत्रापि मासवर्षादिकल्पनाप्रकि
परित्ताबध्या[illegible]मिति [illegible] ज्ञेया। अथ सावनमित्यत्रापि कल्पनीयं। तत्र यस्य कस्यचिद्ग्रहस्य स्वोदययोरन्तरं तस्यैव
ग्रहस्य सावनदिनमिति। तथा चोक्तं। सावनानि स्युरेतेषामित्यादि॥ अथ नाक्षत्रं चान्द्रवासर[illegible]तत्त्वमह इति॥
नो नाम शिवत्पादिनरत्नाणयोभ्रमः सयावता कालेन भवति तावच्चान्द्रं दिनं। एतेनैतदुक्तं भवति [illegible]
मुक्तिभुक्तेर्नक्षत्रोदयपर्यन्तेन नाक्षत्रे दिने। नक्षत्रसावनं नामिति प्रथमं तन्नाक्षत्रपदेनाभ्युपलवति। अत्रापि मा
सवर्षादिकल्पनाप्यूह्य वैपरित्ताभ्यां ज्ञेया। तथा सूर्यसिद्धान्ते। नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं [illegible]र्तितं। तत्त्रिं
शता भवेन्मास इति। तथा [illegible]भ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यत इति। अत्र पूर्वार्द्धे दिनमात्रं विवक्ष्य युगमानमा
हा॥ ॥खखाभ्रदन्तसागरैर्युगाङ्घ्रिसं[illegible]युगे। क्रमेण सूर्यवत्सराः कृतादयो युगाङ्घ्रयः॥१॥ स्वस्वैकस्तर

शोवेत्त्रिजाद्धिभिरापीमिते [illegible] युगे स्तुंगयदाकृयोह्य [illegible] ॥२१॥ कृतमादिर्द्विधौ लेकृतालयोयुग
चरणास्तवन्नि के [illegible] स्येनपर स्त्कलोगोद्दिविधमिति [illegible] मितिहि है: कृतस्त्रेस्मृविस्सेस्यखव्दलस्ता
गोद्दी त्रिंशब्राहस्त्रा [illegible] चन्द्र [illegible] कोहेशो खिखा [illegible] रः कालो यायुगाग्रि सुगमत्तू गुणोच्छ
म्विद्येकेगुणिते:॥ क्रमशद्दह्यो तायेपत्तया तिनस्वखं [illegible] तयारे ४३२००० ख्रचतुर्युगो १७२८००० कृतेना
मप्रथमो युगचरणःस्यात्॥ त्रियुते १२९६००० त्रेतापि [illegible] ज्ञानो द्वितीयो युगचरणः॥ द्विगुणे ८६४००० द्वापर
सैस्तृतीयो युगाङ्घ्रिः। एकगुणिते ४३ [illegible] ०० कालि [illegible] मि चतुर्थो युगचरणस्स्यात्॥ कथ्यन्तां एते युगां
[illegible] यस्त ने [illegible] काष्ठास्य व्याचेउ [illegible] तथा [illegible] :युग:कित्वतांत्र्यात्मायद्वादशांशअति तेस्ते थांयुगाङ्घ्रीणालं
गेस्तासंध्याकातदंशके रिति केचित्स्पष्टीतित चयुग [illegible] णस्य योद्वादशांशस्तत्प्रमाणात स्य चरणस्य संध्या
भावलास्यादौजवत्सा सोवती चरणा चेपि सवती तिपिश्चेसंध्याशेषसहिता स्वरणा कथिताइत्यर्थः॥ अत्र
सामान्येन युगचरणायौत कस्वदेशके रितिचंक्र्चद्ध । प्रत्येकचरणद्योलकोत्तिजरामुद्दाहृतः॥ कृतप्रम
णा १७२८००० मस्यद्वादशौ १४४४४००० एतावत्परिमिता संध्याकृतस्तास्यदाचेतावत्पेवा १४४००० १०

ता३
घो२

तेनमये कृतस्य १४४०००० प्रमाणसर्वैक्ये १७२८००० कृतेनामयुगं द्विरेवं त्रेताद्विघ्नेघ्नेपि युगचरणा
युवाकृपयु। तद्युतो युगान्वेषां स्वर्वांकानां चतुर्णां चरणानां चेयोग यावत्कालः ४३२०००० स्याद्वापरयुगस्य
प्रमाणं। अथ युगसंख्या [illegible] त्वयो युगानाह नाइति त्रिचत्वारिंशल्लक्षाणि विंशति सहस्राधिकानि यु
गप्रमाणम्॥ ॥अथ ब्राह्मदिनं॥ मनुस्समानरे युगैर्द्वीगैः सिद्धान्ते वेदादि दिनं [illegible] जन्मनो निशा च तत्प्रमा
लिका॥ ७॥ सेचय मनुर्म्मनूनां कृताद्यैः समसंध्यादिमध्यान्तयोजिते स्मिन्मितैः। स्याद्युगानां सहस्रं दिनं वेध
सः सोपि कल्पो ह्युगात्वेककल्प ६ [illegible] ॥१०॥ तदाचये योजिता हता ४३२०००० इति युगप्रमाणमुक्तेतरकस
घत्या ७१ युगे ३०६७२०००० ऐक्ये [illegible] ४२९४०८०००० ऐक्यं ब्रह्मणो दिनाच्चस्य ब्रह्मणः
दिनस्य च प्रमाणं यस्या [illegible] मातथा च्युता ४५ [illegible] ००० ब्रह्मणो रात्रिः। जैसलगो प्रमासिके तिध्रुम
शोकाश्चहे [illegible] श्री मनुवत्नुनां [illegible] प्रणादिने [illegible] तदसुन प्रकारेण युगानि ४
२०००० सहस्र ४ [illegible] ० तावन्न पूर्यते यत [illegible] ह्यारितियुगे कलिः। लेका मनुश्चतुर्दश सन्ति मनुनिवेद
ब्रह्मदिनं तदेक [illegible] १४ गुणिता। ८६४ मनुयुगास ह्वलवति। तत्सवद्दुमिवेल्पा

११

श्री॰ आह। सौरं वर्षं स्फुटं ... मित्याद्युक्त्वा दिव्यसंध्यं चावसाने वत्तेषु हंताह्वप्रमाणा॥१७२८०००मह्रूते
मनुवर्षः स्फुटं एते ... तिमत्वादो कल्पप्रमाण एकासंधिस्ततो मनुः पूर्वाभिप्रमाणान्मदेनोक्तातत्र
मारणा द्वितीय ... मनुरेवं चतुर्दश मनवो ... नादिनं यावदशानेषु पंचदशसंध्याः लवत्रितैपच
दशानि।१५ पञ्चैतान्यत्र ताणडु ... चा।२५९२००००... ...प्राणान ४३२०००००० ब्रह्मणः सूर्यमितिः सुखाकंवड्न
युमसहस्रमितिर्ध्वमिश्रितैर्युगसहस्र १०००मितं ४३२०००००००० ब्रह्मणो दिनं जातं पच ब्रह्मणो दिनान्ते
कल्पः। एतावत्येव युगसहस्र...मेता ४३२०००००००० ब्रह्मणो रात्रिरस्यातीपि कल्पः। एवं कल्पद्वयपरिमि
तीब्राह्ममहोरात्रं ८६४०००००००००एतत्रिंशता २५९२०००००००००० ब्राह्मणो मासस्त्रैद्वौ दशभिः ३११०४०
००००००ब्राह्मणो वर्षमित्यादि वर्षं विलोपयावोद्धव्यौ॥ ॥अथ ब्रह्मायुः प्रमाणं ॥ शतायुः शतानै
दएवी ब्रह्मदिष्टस्तदापि महाकल्पस्य ... मोपयतोऽनादिमानेषु कालस्ततो ह्नवेद्यपत्रप्रमोद्धवायेकृताल
रा।३१५ायद्दिदं सर्वपरिलोपयाया ब्रह्मवर्षकल्पित ३११०४०००००००००० ममीशतेन ३११०४००००
०००००ब्रह्मणआयुरेतेनैव शतायुः शतानंदो ब्रह्मास्यायुषोन्ते महाकल्पः पत्रा विलयायाद्धुवोचिन ११

६

14

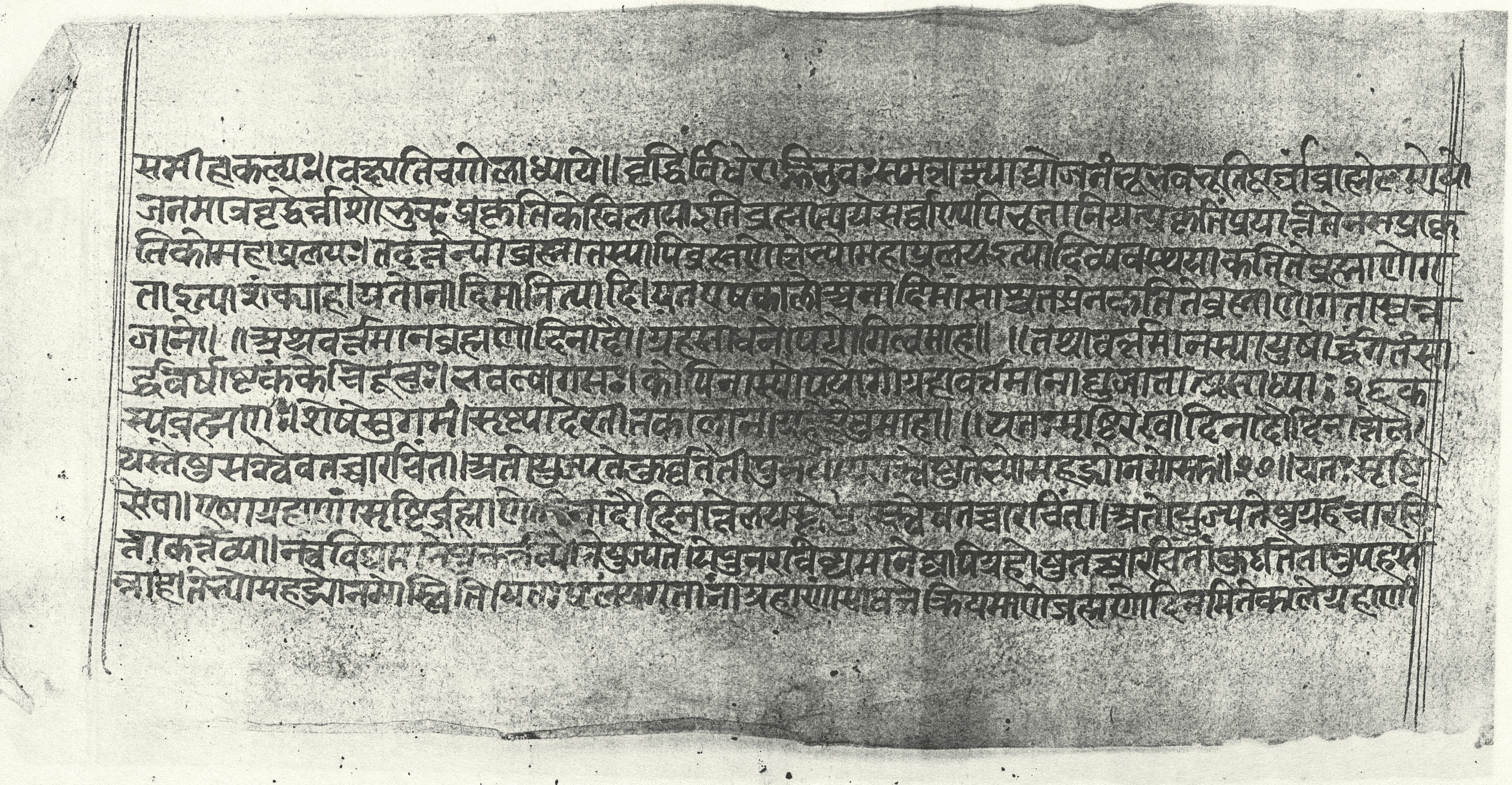

समीहाकल्पयथ॥ वृद्धपतिवगोलाध्याये॥ वृद्धिर्विधेरह्निभुवःसमंतात्स्याद्योजनंभूजनभूतिसृष्ट्याब्राह्मेलयेस्यायो
जनमात्रवृद्धेर्नाशोभुवःप्राकृतिकेखिलायाः॥इतिब्रह्मलयेसर्वाण्यपिभूतानियत्रलयंप्रयांतितेनसप्राकृ
तिकोमहाप्रलयः॥तदंतेन्योब्रह्मातस्यापिब्रह्मणोहेत्यामहाप्रलयइत्यादिव्यवस्थयाकतितेब्रह्माणोग
ताइत्याशंक्याह॥अतोनादिमानित्यादि॥एतस्यकालस्यनादिमानास्त्युतस्तेनकतितेब्रह्माणोगतास्तन्न
जाने॥ ॥अथवर्तमानब्रह्मणोदिनादौ॥यद्गतावनोपयोगित्वमाह॥ ॥तथावर्तमानस्यायुषोर्द्धंगतंस
र्द्धवर्षाष्टकंकेचिदिहवदुः॥तत्त्वागसः॥कोपिनास्योपयोगोग्रहवर्तमानाद्युजातात्अत्राख्याः॥२६॥क
ल्पब्रह्मणोशेषेसुगमौसृष्ट्यादेरतीतकालानयनसूत्रमाह॥ ॥यतःसृष्टिरेवादिनादौदिनेले
यस्तेषुसर्वेवतत्त्वारसिता॥अतोयुज्यतेक्वतितोयुनयो[illegible]भेवस्तेस्योमहज्ज्ञोनमोस्तु॥२७॥यतःसृष्टि
रेव॥एवायहाणांसृष्टिर्ब्रह्मणो[illegible]दौदिनांतेलयस्तेषुसर्वेषतत्त्वारसिंता॥अतोयुज्यतेग्रहचारसि
ता कर्तव्या॥नत्वविद्यमान[illegible]कर्तव्यानेयुज्यतेयेतुनरविद्यमानेष्वपियहाभूतचारसितांकथंतितत्पपहर
णाह॥तेभ्योमहज्ज्ञानमोस्त्विति॥ये[illegible]लयंगतानांग्रहाणांचारंक्रियमाणेब्रह्मणोदिनमितकालयहाणां

सि॰टी॰
१२

सगतानिःशेषा [illegible] गुणा ॥ इत्युपयोगि ॥ ॥ अथ वर्तमान ब्रह्मदिने गतकालः ॥ ॥ य
ताः षण्मनवो [illegible] युगे [illegible] अयनदाडी गुणात्या यारादल्पपश्यात्कल्पेवे ॥ गाद्रो च द्विक
तो कद्भवनगैतोव्यष्ट [illegible] शक [illegible] वर्तं सप्तकालिताः [illegible] हादं [illegible] वृद्धं तितानि गताः ॥ २ ॥ स्पष्टार्थः षष्ठम
नवो जाताः मनुशब्दात्मवर्त्त वयुत्तेन मनुसंध्ययोपि [illegible] तद्वदेतो तथा सप्तविंशतिर्युगानि ॥ तथाष्टावि
शस्यास्य युगस्य चरणत्रयं गतं तथा चतुर्थस्यास्य कलिनाम्नश्चरणस्य शकनृपप्रवृत्तितो पूर्वं ३१७९
मिताब्दा जाताः ॥ तथैतच्छकारम्भात् प्राक् आयतं [illegible] कलिनां यथा स्यान्न कर्मे मासुक्ता ब्रह्मणादि
नेतद्ब्रह्मवत्ती ॥ यथा ॥ मनुप्रमाणं पूर्वोक्तं ३०६७२०००० षड्गुणं १८४०३२०००० आदिसंध्या च मा
नेन मनूनां सप्तसंध्यानां कृततुल्यप्रमाणं १२०९६००० युगप्रमाणमपि सप्तविंशतिगुणं ११६६४
०००० कृत १७२८००० त्रेता १२९६००० द्वापर ८६४००० एवमानीय युगाङ्कानामैक्यं कलेरपि गताब्दा ३१७९
मिताब्दा एषामैक्यं १९७२९४७१७९ शकाब्दा वर्तमानकालीनाः १५२२ परिसंयुता १९७२९४८७०१
एते वर्तमाने ब्रह्मणो दिने गताब्दा जाताः ॥ ॥ अथ गतमन्वन्तराणि ॥ स्वायम्भुवो मनुः प्रथमस्तत्कालीनः स्वा १२

रेछिन्नोतमजतामसरैवताख्याप्रथमयुवा[illegible]कपइतिप्रथितः स्फुटिमी सैवचतस्रदनुसीप्रतिस्त्समेयी॥ ४॥
स्पष्टार्थौ॥ ॥अथ बार्हस्पत्यमानं॥ बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगी सैव अरैसाहेतिकाचद्दति॥ ॥बृहस्पतेर्म
ध्यमोराशिभोगोगुरुवर्षसंज्ञको दिनमैवस्वप्रभवादिना वक्ष्यमाणः अत्र स्वर्गौकोपरिभाषया त्रिमासदिनघ
टादिकल्पना॥ शेषंस्पष्टार्थं॥ ॥अथ मानुषमाने॥ तेयं त्रिविधं मनुष्यमानेमानेश्च व्यतिर्व्यवहारद्द
तैः॥३॥ वर्षायनर्तुयुगाब्दं कमं सौर[illegible]मासाख्यैर्वातिथय[illegible]हिनं शुमानात् । यत्कृच्छ्रसूतकचिकित्स
तवासरादीनस्सावनाख्यघटिकादिकमा[illegible]॥४॥ मानुषं मानेतु विमिश्रं ज्ञेयं तत्कृतो मिश्रसमान
स्येत्याह मानैश्च तु निर्व्यवहारस्तैलिपादि अर्द्धहरिश्च[illegible] वर्तनयेपमानैर्नित्य व्यवहारस्तानि तैस्तथा त्रैसम्वत्सु
त्रिंमानैर्मिश्रितमनुष्यलोके[illegible]नि[illegible]नि[illegible]वहार[illegible] [illegible]यथैमित्याह सौगतमा[illegible] [illegible]
मादिकं सर्वं सौरमासेन[illegible] [illegible] प्रतिपदा[illegible]दयम्वा दमानादेव प्रवर्ततेतस्याऽकाले[illegible]प्राणादि मानादि
ष्णराचारिस्थितकर्म[illegible]द्विवातिथिक भरावदा[illegible]सरावा[illegible]प्यचिकित्स्यादि चिकित्सितदिनानि तथा दिनद्वेमरिसु
नारसमवाप्तसंसरात्रेणत्यादि[illegible]णातहाल्पपर्यायोदिना निसावनमानात्प्रवर्तते घटीपलप्राणादिनारस्मय।

17

सि॰टी॰
१२

नाडिकेति सौरचांद्रसावननाक्षे [illegible] मानुषमानो [illegible] नशब्देनात्रार्कसावनएव प्रोक्तोऽष्ठ्री
तः॥ ॥अथमानस्य [illegible] एवंमध्यमानुपदेवजैवपैत्रार्हसौरदवसावनानि। ब्राह्मंचकालेन
वमंप्रमाणंयद्यहाःकृत्साध [illegible] तेःप्रमानात्॥ ३४॥ एवंकालेनवमानात्सुकालोनत्रज्ञेयं विमिश्रेतु
मनुष्यमानमित्यादिसूर्योक्त मानुषमानेनयद्यहाः साध्याः। मनुजेरितिपदेनमनुष्याणांअहसावने
दिशाधिकारित्वा॥ ॥इतिमानाध्यायः॥ ॥अथ [illegible] ख्यायतेतात्रादौग्रहाणांशीघ्रायानां
[illegible] नांग्रहपातानावलगणंनाहा॥ ॥अर्कज्ञशुक्रभवपर्याय विधेरब्धिकोटिगुणितारसाग्नयः।प
त [illegible] निजीवसूक्ष्मवांको [illegible] नाः सुराः [illegible] अलोकजाः॥३४॥ खाभ्रखाद्रिगगनामरेंद्रियस्माधराद्रिविप
या [illegible] सुरमधुमगशहना लोचनचातसएवयमा [illegible] नासृजाः॥३५॥ सिंधुसिंधुरनवाद्रिगोंक
जूश्रीसंकरासराशिनि [illegible] शीत्रजाः॥ पंचपंचयमषट्कलोचन [illegible] विषट्गुणमितापुरा भूत [illegible]॥३५॥ द्विवेद
विधीकनगा [illegible] लोचन [illegible] शीतशीघ्रपर्ययाः [illegible] नंदाश्विनीगोभावणी [illegible] कृतेदवस्पृय
सूनसपर्ययाः॥३६॥ पोणद्वयोघ्राः [illegible] जेदु [illegible] पादिपाद्वयोघ्राकयमारदाग्न्य। संराधिनाङ्ग [illegible]।

(18)

कुसमारास्तुः स्वर्गगत्यातरणेर्मूर्हजाः॥२७॥ गजाष्टितर्जात्रिरदाष्टि नखुसद्रसाष्टिनरुद्विशराः क्रम
त्रवि॥ त्रिनेदनागास्तुगार्के जेरसचे निशाकराद्य मरायणतपर्ययाः॥२८॥ ब्रह्मणो दिने पूर्वोक्तकल्पप्रमाणे
कोटिगुणितारदाब्धयः॥ ४३२००००००० सूर्यस्य भगणा स्ववर्तीयते वर्षायनर्तुयुगपूर्वकमत्र सौरादिति स
हस्रयुगप्रमितः स संख्यः कल्पः सौरमानेन विविच्य स्वव्याख्याती बुक्रभगणा अपि कल्पे सूर्यभगणप्रमाणाः
४३२००००००० बुधस्यापि ४३२००००००० शनिगुरुभौमानां स्पष्टकृत्या शीघ्रोच्चभगणप्रमाणा सूर्यभगणतुल्या
मेवो चंद्रस्य ५७७५३३०००००० सोमस्य २२९६८२८५२२ बुधशीघ्रोच्चस्य १७९३६९९८९८४ गुरोः ३६४२२
६४५५ शुक्रशीघ्रोच्चस्य ७०२२३८९४९२ शनेः १४६५६७२९८ रवेर्मंदोच्चस्य ४८० चंद्रमंदोच्चस्य ४८८१०
५८५८ भौममंदोच्चस्य २९२ बुधमंदोच्चस्य ३३२ गुरुमंदोच्चस्य ८५५ शुक्रमंदोच्चस्य ६५३ शनि
मंदोच्चस्य ४१ एते ग्रहाणां शीघ्रोच्चानां मंदोच्चानां च भगणाः प्रागगत्या प्रोक्ताः॥ चंद्रपातस्य २३२३१११६८ भौमपा
तस्य २६७ बुधपातस्य ५२१ गुरुपातस्य ६३ शुक्रपातस्य ८९३ शनिपातस्य ५८४ एते चंद्रादिग्रहपातभगणा
विलोमगत्या प्रोक्ताः॥ अत्रागमप्रामाण्यमेव वासना॥ अथ गतौ निरुक्त्योपपत्तिश्च वक्ष्यते तत्र लरतराश्रय दोषः स्या

सि०टी०
१४

त्र ॥ तथापि गोलाध्याये किंचिद्व्याख्यास्यामः ॥ ॥ अथ कल्पीयावन्नोनाद्रवादिनमानमाह । खखेषुवेदषड्गु-
णाहती लक्षलक्षसंख्यया शताहतास्तथाभिमत्त्रभा भवंति कल्पकेहनि ॥ २८ ॥ कल्पेन ब्रह्मणो दिने १५८२२३६४५०
००० एतेन क्षत्राणां पश्चिमभ्रमोपलब्धिः ॥ अस्योपपत्तिर्गोलाध्याये समंतत् सूर्यास्तुदिनो किल रूपो षष्ट्या घटीनामि-
त्यादि अस्ति तत्र व्याख्यास्यामः ॥ ॥ अथ कल्पे सौरदिनानि ॥ विधिदिने दिनकृद्दिवसाः खकेंद्रियशरेखभुवो द्द-
स्तिगुणाः ॥ ॥ ब्रह्मदिनसौरदिवसाः ॥ १५५५२००००००१०० एतावन्तः ॥ अत्रोपपत्तिः कल्पीयरविभगणाः सौराब्दाः
दिनीकरणाय षष्ट्यधिकशतत्रयेण गुणिताः ॥ ॥ अथ कल्पे चांद्रदिनानि ॥ ॥ नवनवांकक रात्ररसेंद्रखकृगु-
णसंगुणिता विधुवासराः ॥ ४० ॥ कल्पे १६०२९९९००००००० एतावन्ति चांद्रदिनानि ॥ ॥ अत्रोपपत्तिः ॥ सूर्यचंद्रौ
नित्यमागातौ ॥ तत्रापि रवेः सकाशाच्चंद्रः शीघ्रतरः शायावद्भिः अपसूर्यबिंबातिस्थानमेति तावद्दर्शांतं चक्रे ॥ तत्रोय
त्र निर्गत्य सूर्याग्रतो गतः तत्र गत्वा पुनर्युतिमेति तावच्चांद्रो मासः ते चांद्रमासा यावंतः कल्पे भवंति तावंत
सूर्याचंद्रमसोर्भगणांतरं ५३४३३००००० दिनीकृतं १६०२९९९००००००० चांद्रदिनानि तदुपपन्नं ॥ ॥
अथ कल्पे सावनदिनानि ॥ कुदिनानि शरवेदपगोसप्तसप्ततिथयो गुणाहताः ॥ नक्षत्रभास्करभगणैर्विवर्जिता ॥ १४

यस्य तस्य कुदिनानि तानि च ॥४१॥ एते १५७७९१६४५०००० भूवासरा विधिदिने भवंति । यथा खखेष्वे
दषड्गुणोत्पादि सूर्योदयाः १५८२२३६४५०००० नक्षत्रभ्रमाश्चापि कल्पगणे ४३२००००००० वर्जिता १५७७९१
६४५०००० सूर्यसावनवासरा जाता अपवर्त्तदिनानि तु भवंति तथा यस्य ग्रहस्य कल्पभगणैर्भा रहिता विधि
यन्ते तस्यैव ग्रहस्य सावनदिनानि भवंति एवं कल्पे चांद्रसावनानि १५२४४८०२१५०००० भौमसावनानि
१५७९८३९६२१४७ बुधशीघ्रोच्चस्य १५६४९९४५१०१६ गुरोः १५७७५२२२३५४५ शुक्रशीघ्रोच्चस्य १५
७५२१४०६०५०८ शनेः १५७७७६९८८२७०२ एवं मंदोच्चपातानामपि सावनदिनानि कर्त्तव्यानि । अत्रोप
पत्तिः । कल्पादौ किल सर्वे सौरा उच्चाः रविप्रागात्या भवंतीत्यर्थः । यतो रविर्निजगत्या प्रत्यहं चक्रमाक्राम
ति । न भ्रमसूत्रप्रत्यहं चक्रमाक्रामतीति सौरा ह्येवावक्रोत्तवं नक्षत्रमास्यापेक्षकचक्रभ्रमतो नाः सूर्यसावनानि त
वंति । उक्तं च यतः इनोदयद्वयांतरं तदर्कसावनं मितिर्यदि च तत्स्वभ्रमेण पंजरे निबद्धः सविता यावद्भिर्जगत्याम्
न्तं तावत्तिनात्रवै नैवकालेन दात्र सावनदिने स्वे विसावनानि न्यूनानि भवंति । तावता कालेन च कल्पेण विनं
णि सूर्यन्ते कल्पेनात्र दिनान्यपक्वानि न चक्राणीनामि रविविचक्रैः दिनितानि रविसावनानि स्युरित्युपपन्नमेव । ए

21

सि·टी
१५

रवमन्येषामपिप्रागु[illegible]सगणाः सूर्यंतेनेनितानन्तमासैनसावनवासरासवन्नोसुपपन्नम्॥ ॥अथा
धिमासाः॥ लक्षाहताद्देवनवेषुदैश्च षष्ट्यधिमासकथिताः सुधीभिः ॥ ब्रह्मदिने ५९३३०००००अधि
मासाउक्ताः॥ अत्रोपपत्तिः सूर्याचंद्रमसोऽत्यन्तरेण खलु चांद्रो वासरो लभ्यते। मासश्च चांद्रो कथमाः २९कुरा
माः ३१ पूर्वेण पव ५० पत्तिः सूर्यदिनैर्भवति। एवं सति विमासेन [illegible] मासायावद्भिर्दिनैकाधिमासा उच्यते। एत
देवचांद्रानसौरेण [illegible] चांद्रादित्याद्वौगोला [illegible] [illegible]न्यामः॥ तेषांमैतरैकल्पएतावद्भवतीत्य
पपत्ती॥ अथावमदिनानि॥ दिनक्षयास्तत्रसहस्रनिघ्नाः खबाणाग्न्यहिखेषु हदस्राः॥४३॥ तत्रकल्पे२५०८२५
५०००० एतेक्षयवासराः अत्रोपपत्तिः उदयादुदयेस्तानो भूमिसावनवासरा इतिरविसावनैत सान्ननघटीनीषष्ट्य
[illegible]निचांद्रदिनैभुगात्पन्तरेणे ७२१।२८ ४४१।२४ को नमघ्निः कला ५८ त्रिंशो विकलाश्चत्वात्रिंशत्तत्सष्टिभागाः ४० ।
किंचिदधिका एकादश [illegible] भागा ११ एतावत्प्रमाणकल्यादौ सूर्यादर्येसावनचां द्रदिनयोर्युगपत्प्रवृत्तौसत्यांसूर्यो
दयात्पूर्वंवाशाना ५८ पलैरूनविंशतिलि १९ विपलैः किंचिदूनेनूनपंचाशता ४९ तत्षष्टिभागैः सावनचांद्रदिनयोरन्तरम्
सूर्योनिजगत्यायाच्चक्रं पर्येतितावत्सौरद्वादशमासाभवन्ति। क्षेमादिसाध्यांडावहवोलवेतितायथालघुकत्वास्यमहांतोलमाणाइति

२
२२

५११८४

तैरर्धांगैश्चांद्रादिनैश्चंद्रगोले पिवद्भूति। तिथ्यैतसूर्योदययोः क्रमव्यस्तैदेवति घतप्रमावेशेषु मिति। सावनैः पुनः सूर्यो
दयावधिः अत्रानुपातः। यद्येकेन दिनेनैतावत्सावनचांद्रयोरंतरं कल्पे तेन कुकल्पस्य सावनैः किमिति सहस्रनिघ्नाः खव
वाणोत्पाद्युपपन्नं॥ ॥ अथ प्रकारांतरेणाधिमासाः॥ खे·कोटिनिघ्नाः कृताष्टदुवाणाः सुराश्विरामेभवोल्कदनिघ्नाः॥
शशी॥९ कल्पमासाः पृथक्सूर्यमासैर्विहीनाः कल्पे भवंत्यधिमासाः॥४३॥ कल्पे १८४००००००००० सौरमासाः॥
एते ५३४३३३०००००० चांद्रामासाः॥ अनयोरंतरं १५९३३०००००० एतेधिमासा इतिनालवैति। अत्रोपपत्तिः॥ सर्वात्मैव॥
अथ प्रकारांतरेण चांद्रदिनान्यवमानि च॥ ॥ दिनैर्द्युनिकर्क्षेनसैव्ययः सहितैः कुदिनान्यथवानि वा। विरहितानि
व्रतानि तिथिद्रवैः क्षितिदिनान्यत उत्क्रमतः परा॥४४॥ सौरादिनानि १५५५२००००००००० अधिमासै १५९३३०००००
दिनीकृतैः ४७७९८०००००० र्युतानि १६०२९९९०००००० तिथ्यईर्मिताति चांद्रदिनानि वा जातानि। तानि चांद्र
दिनानि अवमदिनैः २५०८२५५०००० र्वर्जितानि १५७७९१६४५००००० नृदिनानि भवंति। अतः सावनाहर्गणाद्
भवति। किमुक्तमित्याह। अतः परमिति सावनदिनगणात्परमन्यत्। तद्यथा। सावनादिनानि दिनसैर्युक्तानि चांद्रा
दिनानि भवंति। चांद्रदिनानि नृदिनैर्वर्जितान्यवमानि भवंत्यादि विलोमविधिरित्यर्थः॥ ॥ अथ प्रकारांतरेण चांद्रमासाः

सि॰टी॰
१६

शैतैरगणैश्चंद्रचक्रजैयइत्वेसविधुम[illegible]॥ ॥रविभगणाः ४३२०००००००चंद्रभगणाः५७७५३३००००००
अनयोरंतरं ५३४३३३०००००० चांद्रमासाजाताः॥ अत्रोपपत्तिः सुगमैव॥ ॥अथप्रकारांतरेणावमदिनानि॥ चंद्र
चक्रदिवसैक्यमूनितं चंद्रमासास्तदिनै[illegible]या:॥४५॥ चंद्रभगणाः५७७५३३००००० चांद्रादिवसाः१६०२९९९०
००००एषामैक्यं १६६०७५२२०००[illegible] चांद्रमासैः५३४३३३०००००० सौरैश्च १५७७९१६४५०००० स्ववर्जि
तैः२५०[illegible]२५५००००० दिनक्षया जाताः॥ अत्रोपपत्तिः॥ सूर्यसावनचांद्रदिनयोरंतरं खलु क्षयाहाः॥ अर्कसावनानि
नृभ्रमाः सूर्यभगणैर्वर्जिताः यदा लब्धास्तदा लभ्यते॥ सूर्यभगणचांद्रमासयोगेन चंद्रचक्राणि लब्धानि भवंति॥ अत्र
चंद्रचक्रदिवसैक्ये यदिनं तत्र दिनानि हायनेन तद्रू दिनसूर्यभगणयोरैक्यमूनितं भवति॥ पुनश्चांद्रमासैरूनिते
पुनश्चंद्रचक्रदिवसैक्ये [illegible] दिनैरूनितानि चांद्रदिनान्यवशिष्टमानत्युपपन्नं॥ ॥अथप्रकारांतरेणाधिमासाः॥
इंदुभैर्दलगुणोदुस्सैर्गुणाढ्य[illegible]विवरेऽधिमासकाः॥ ॥चंद्रचक्राणि ५७७५३३००००० त्रयोदशगुणानि सूर्यच
क्राणि ५६१६०००००००० एतदंतरं १५९३३०००० अधिमासकाः॥ ॥चंद्र[illegible]णि५७७५३३००००० त्रयोद
शगुणानि सूर्य जाताः॥ अत्रोपपत्तिः॥ सौरमासचांद्रमासयोरंतरमधिमासाः॥ सौरमा[illegible]सूर्यभगणैर्द्वादशगुणे १६

इभर

भवंति चांद्रमासाः। पुनः सूर्यभगणचंद्रभगणयोरंतरेण लभ्यंते। तस्माच्चांद्रचक्रेभ्यः सूर्यभगणाश्शोधिताः
शेषमधिमासा भवंत्यतः सूर्यमासव्यपोहार्थं द्वादशगुणः कृ सूर्यभगणव्यपोहार्थमेकोऽधिको गुणः एवं त्र
योदशगुणः सूर्यचक्रचंद्रचक्रांतरमेव सौरमासचांद्रमासयोरंतरे भवतीत्युपपन्नं॥ ॥अथ केंद्रभगणाः॥ खेच
रोच्चभगणान्तरान्मिताः संति मंदचलकेंद्रपर्ययाः॥ ४५॥ यस्य ग्रहस्य भगणास्तस्यैव यद्यस्य मंदोच्चभगणेभ्यः शी
घ्रोच्चभगणैर्व्यतिरेकिते ग्रहाणां भगणेभ्योच्चभगणान्तरं केंद्रभगणा भवन्ति यथा॥ कल्पभगणाः ४३२००००००० र्मं
दोच्चभगणाः ४८० अनयोरंतरे ४३१९९९९५२० रवेर्मंदकेंद्रभगणो जातः। तथैव चंद्रभगणाः ५७७५३३०
०००० चंद्रमंदोच्चभगणाः ४८८१०५८५८ अनयोरंतरे ५७२६५१९४१४२ चंद्रमंदकेंद्रभगणाः जाताः। एवं भौ
मस्य मंदकेंद्रभगणाः २२९६८३१७०८ बुधस्य ४३१९९९९६६८ गुरोः ३६४२२५६०० शुक्रस्य ४३१९९९९३
४७ शनेः १४६५६७९६१ भौमस्य शीघ्रकेंद्रभगणाः २०२३१६८००० बुधस्य शीघ्रकेंद्रभगणाः १३६१६९९८९८४
गुरोः शीघ्रकेंद्रस्य ३९५५७७३५४५ शुक्रकेंद्रशीघ्रस्य २७०२३८९४९२ शनिशीघ्रकेंद्रस्य ४१७३४३२०००
भगणाः॥ एषामुपपत्तिर्गोले छेद्यकाध्याये च तस्य मध्ये खलु केंद्रमित्यादौ व्याख्यास्यामः॥ ॥इति सिद्धांतशिरोम

25

सिं॰टी॰
१७

णिप्राख्यानेन्तगणाधयत्त॥ ॥अथवर्षगणवशाद्दिनानमध्ययहानयनार्थमहर्गणसाधने॥ ॥कथितक
ल्पगतोर्कसमागणोर १२ विगुणोगतमाससमन्वितः। खव ३० दहनैर्गुणितस्तिथिभिर्युतः पृथगतोधिकमास
समाहतात्राधद्वा रविदिनाप्तगताधिकमासकैः कृतदिनैः सहितो द्युगणो विधोः पृथगतस्त्र्यकथितावमसं
गुणाद्विधुदिनैर्विहृतावमवर्जिताः॥४७॥ भवति भास्करवासरपूर्वको दिनगणो रविमध्यमसावनः। अधिक
मासदिनक्षयशेषतो घटिकादिकमत्र न गृह्यते॥४८॥ गोद्रीन्द्वद्रिकृतांकदस्रनगगोचंद्राः १९७२९४७१७९
शकाह्वान्विता इति सर्वत्रोक्तः कल्पगतसौराब्दगणो द्वादशभिर्गुणस्तत्र चैत्रशुक्लप्रतिपदमादौ कृत्वा यावदिष्टं
गता मासास्तैः संयुतः कर्त्तव्यः। अतो सौरमासगणस्त्रिंशता गुणितस्तत्र चेष्टमासान्तर्यावत्यस्तिथयो गता
स्ताभिः संयुतः सौराहर्गणो भवति। अस्मात् द्विधा स्थाप्य कल्पाधिमासैर्गुणितः कल्पजैर्दिनकृद्दिनैर्लब्धा गता
धिमासास्तैस्त्रिंशद्गुणैरुपरिस्थः सौराहर्गणो युक्तश्चान्द्रो भवति। ततः सो द्विधा एकत्र कल्पावमैर्गुणितः कल्पचन्द्र
दिनैर्लब्धावमवासरैरधस्थ्योपरिस्थो वर्जितोर्कसावनाहर्गणो मध्यमो भवति। अत्र पक्षप्रवेशेऽपि शेषे वशो
धर्कवारादिर्भवति। रविदिनाप्तगताधिकमासकैरित्यधिमासाद्यायदवशेषं तदनंगत्वात्त्यक्तं तथा विधुदिवस १७

नामक्षोयदवाशि ष्टेतदपि स्याप्यै। अधिमासशेषाद्दिनयथाद्यवयवानयाह्या। अवमशेषादपि यथाद्यवयवानय
ह्या। अवमशेषादपि यथाद्यवयवानयाह्या॥ उदाहरणं। कल्पगताब्दाः १९७२९४८६०१ रवि१२गुणाः
२३६७५३८३२१२ अत्रगतमासा अत्रावान्त्रयोजिताः। त्रिंशद्गुणाः ७१०२६१४९६३६० एवं सौरोदिनग
णो द्विधास्थाप्यः। अधःस्थः ७१०२६१४९६३६० कल्पाधिमासैः १५९३३०००० गुणितः ११३१६५९९६४११५०
३८८०००००० सौराहर्गणेन १५५५२०००००००० भक्तो लब्धं ७२७६६१८०६ वर्त्तमानकाले गताधि
मासाः। अधिमासशेषं ४४५८९८८००००००० अधिमासास्त्रिंशद्गुणा २१८२९८५४१८० पक्षिनुपरिस्थः सौ
रोदिनगणो युत ७३२०९१३५०५४० चान्द्रदिनगणो जातः। पृथक् ७३२०९१३५०५४० कल्पदिनक्षयैः २५०८
२५५०००० गुणितः १८३६२७११९०४४८७०७७०००००० कल्पचान्द्रदिनैः १६०२९९९०००००० राप्त।
११४५५२२७२९० मवमदिनानि शेषं १०२०३७५०००००० अवमदिनैः रहितुपरिस्थः चान्द्राहर्गणो वर्ज्जितः
७२०६३६१२३२५० मध्यमो अर्कसावनो हर्गणो जातः। सप्तावशेषे रविवारादित्वाद्गुणितत्तोम्प्या रविर्दिनपः॥
अत्रापपत्तिः। हैत्रैसमांशोनसमाविलागाः स्वस्वभकराशपशकलाविलिप्ताः इति मध्योक्तिपरिभाषया कल्पगतसौ

27

सि·
१८

रवर्षाणीमासीकरणार्थंद्वादशगुणितामासास्तान्दिनीकरणार्थंत्रिंशद्गुणिताः ननुसौरवर्षाणांद्वादशोभागः
सौरमासास्तामासस्त्रिंशदंशाःसौरदिनानिभवन्ति एवंसतिरविगुणेगतमाससमन्वितस्तत्रसौरमासाएवचान्द्रमा
सानांयोगस्तथाखदहनैर्गुणितश्चिह्नितःसैवतत्रतत्रापिसौरदिनेषुचान्द्रदिनानांत्रिंशदंशानांयोगःकथमहर्ग
णानयनेयुज्यतेभ्रमः।अत्रसौरेषुमासेषुदिनेष्ववयवश्चान्द्रमासदिनरूपःक्रियतेन।सौरकल्पनया।यावन्तश्चां
द्रमासादिवसाश्चाक्षिप्यन्तेतावन्तश्चान्द्राएवसौरासेलाव्यते।किमासेसौरानभवन्तीत्यर्थः।अतएवाधिकमासादि
नद्वयशेषतोद्युघटिकादिकमनवस्थात्प्रक्षेपयोग्यमतःसावयवयोभवन्ति।ततोधिमासावमशेषतोद्युघटि
कादिकंयद्धमेवस्यात्।अत्रचान्द्रामासादिवसास्सौराःकल्पयित्वायोजिताअतएवाधिमासावशेषेयोजि
तंजातं।अधिमासशेषस्यसौरचान्द्रमासान्तरत्वात्पुनरधिमासशेषाद्दिनादिकेगृहीतेद्विरवयवग्रहणंभव
ति।अवमशेषत्यागेनसूर्योदयकालीनःसावनोऽहर्गणोलब्धोभवति।अवमशेषस्यतिथ्यंतसूर्योदया
न्तरत्वादितितयोर्जितागतमासोद्विवसाःसौराएवसौरमासदिनैर्योगाज्ञेयाः।वक्ष्यतिगोलाध्यायेदर्शावधि
श्चान्द्रमसोहिमासःसौरस्तुसंक्रान्त्यवधिर्यतोतत्दर्शान्तःसंक्रमकालतःप्राक्सदैवनिपत्याधिमासशेषोऽवश्य

१८

यतः संक्रमकालतः प्राक्सदैवतिष्ठत्यधिमासशेषो दर्शान्ततोयाततिथिप्रमाणैः सौरैस्तैः सौरादिवसाः समे
ताः। यतोधिशेषाच्छदिनाधिकास्तेऽल्पकस्तदस्मादधिमासशेषः। तिथ्यंतसूर्योदयोऽक्रमध्येतथैवतिथ्यंत
वमावशेषो। ऽल्पकेनतेनाद्यकालिकस्यातिथ्यंतकालेद्युगणोन्यथातद्धनि। अथबहूथयताधिकमासस
साक्षादित्पादोयदिकल्पसौरदिने १५५५२०००००००० कल्पाधिमासा १५९३३००००० लभ्यन्तेत
दावर्तमानाकालीनैः सौरदिनैः किमितित्रैराशिकेनानुपातः। कल्पेवर्तमानकालेयेजातास्तेऽधिमासा।
गोलेपि। सौरेस्यः साधितास्तेवेद्दृश्निनासाग्रदेवाः। वेद्याद्येस्यश्रदासौरास्त्राद्वेषैतद्दशांतस्था। एवंकल्पवे
द्युदिनैर्यदिकल्पावमदिनानिलभ्यन्तेतदमीभिःकिमितित्रैराशिकेनानुपातः। यतः सौरत्वेज्ञात्तेरधि
मासाश्चैनसौराणांवृद्धिकरणार्थमधिमासयोगः। अधिमासानांदिनीकरणंसीशयसवर्णनार्थंएवमधि
दिनैर्युक्ताःसौरादिवसश्चान्द्राःस्युः। सावनवृद्ध्यैतएवमानपतः सावनीकरणार्थमवमैर्हीनाश्चान्द्रादिवसाःसावनादि
वसाभवन्ति। नात्रकश्चासरस्यपूर्वकल्पनिसिद्धा। देयतारविवरआसीदितिसर्वमनवद्यं॥ अथग्रहानयनम्॥
द्युगणरविचक्रहतोदिनसंचयभक्तहृतागाभगणादिकलेग्रहः। दशशिरःपुरिमध्यमताःस्फुरेरपिदिशितिजस्तनिधिगिरा

शि॰धी
१९

तिमध्यमः॥४८॥पूर्वोक्तप्रकारेणानीतोहर्गणोयस्यग्रहस्यभगणेनगुणितःकुदिनैर्भज्यतेलब्धंभगणादि:
सएवग्रहोभवति।तत्रलंकायांमध्यमेरवौक्षितिजासन्नेसतिक्षितिजस्यसन्निधौकश्चिदग्रहःस्थितोकदाचि
त्क्षितिजांतर्हिस्थितोपिमध्यमोभवति।उदाहरणं।अहर्गणः७२०६३६१२३२४२सूर्यस्यभगणैः४३२००००
०००गुणिताः३११३१४८०५२४०५४४०००००००कुदिनैः१५७७९१६४५०००भक्तोलब्धंसूर्यभगणाः१९
७२९४८६००शेषं१४६०९७०००००००द्वादशगुणितं१७५३१६४०००००००कुदिनैर्भक्तेलब्धंमासाः११भुक्ताराशि
यःशेषं१७४५५९०५००००त्रिंशद्गुणं५२३६७७१५००००००कुदिनैर्भक्तेअंशाः३शेषं५०३२२१५००
००षष्ट्यागुणिते३०१९३२९१००००००कुदिनैर्भक्तेलब्धाः१९कलाःशेषं२००९१६४५०००षष्टिगुणं१२०५४९
७००००००कुदिनाप्तविकलाः७शेषं१००८५७१७५००००एवंसूर्योभगणादिर्द्विवेदचंद्राद्रिभिरसबाण
द्वि१९७२९४८६००।११।०३।१९।७मध्यमोजातः।अत्रभगणवल्लीशोधनायसंगृह्यतेपद्यमेकंवारविताम
णे।रविभुक्तभगणाद्विवेदचंद्राद्रिनिरसबाणाग्युणे२।४।१।१।६।४।५।३।भुमेरण्युणाः।क्षितिभुजयुगवेद
वह्नितत्त्वाःस्युः१।२।४।४।३।६।५।हतवल्लीसुतास्तवन्तिवाराइतिसूर्यभगणाः१९।७२९४८६००द्विगुणाः३९ १९

१२०।२

भुजोत्पज्या ३२·७।१६ बाहुर्हीमेंविता २५।४७।३ स्वकोटिर्ज्जीतास्याज्यां ९२५।१ भुजोत्क्रमज्या २५·१।२५ को
ट्युत्क्रमज्या ९३५।४४ भुजज्या ३२·७।१६ त्रिज्यायाः ३४३८ शोधिता १३·।४४ कोट्युत्क्रमज्या जाता कोटिक्रमज्यया १
३५।३५ त्रिज्योनिता २५·१।३५ भुजोत्क्रमज्या जाता अथवा भुजोत्क्रमज्यया २५·१।३५ त्रिज्या ३४३८ ऊनिता ९३५।
२५ कोटिक्रमज्या जाता कोट्युत्क्रमज्यया १३·।४४ त्रिज्योनिता ३२·७।१६ भुजक्रमज्या भवति अथ प्रकारान्तरेण
भुजज्या ३२·७।१६ वर्गे १·९३८०।१४।८ त्रिज्यावर्गो ११८१९८४४ छेद्यो ८८१८३।१२ स्मान्मूलं ९२३१·३ कोटिज्या जा
ता स्याद्वर्गाद् ८८१८३।१२ त्रिज्यावर्गात् ११८१९८४४ छेद्या १०९३८०।१४ स्मान्मूलं ३२·७।१६ भुजज्या जाता अ
थ भुजज्या ३२·७।१६ अर्कपरिधिनाचिलवोनशक्रमाग १३।४० मितेन गुणिता ४५१९८।३८ भांशै ३६० र्हृता लब्ध
१२५।३२ भुजफलं जातं एवं कोटिज्या ९२५।१५ अर्कमंदपरिधिना १३।४० गुणिता १२७८४।०२ भांशै ३६० र्हृतं ३५।३१
अथवा भुजज्यातः ३२·७।१२ फलज्यया १२·।३१ गुणिता ४३१६५३।१५ त्रिज्ययाप्तं १२५।३२ भुजफलं
एवमस्य फलज्या १२·।३१ कोटिज्यया ९२५।१५ गुणिता १२२०८७।७८ त्रिज्ययाप्तं ३५।३२ कोटिफलं जातं त्रि
ज्या ३४३८ विपरिधिना १३।४० गुणिता ४६९८८ भांशै ३६० राप्तं १३०।३१ रवेरन्त्यफलं जातमेवमन्येषामपि स्व
परिधिनान्त्यफलान्य [illegible] भुजज्या ११।१।२६ नरवे २· गुणिता २२।१२ त्रिज्ये शेषे ११·२ अर्कक्रमे २।०८

३१

तिश्चस्यपातेमंदस्फुटःअहोभवतितदातत्स्थलेद्व्यफलस्यजीवेतिकोटिज्यायाःफलज्यातुल्यास्यात्राकर्क्कौ
केंद्रयादस्त्रेरेकृतेस्फुटस्कोटिज्यायाश्चभावस्त्तेभुजज्यातुल्यएवकर्णोभवति।तत्रफलंशरवाङ्कात्रैरेक्तिपम
णोपरमफलांशोभवतिमितपरमोच्चफलांशेभ्यजनितेभुजकेंद्रांशाभुजतुल्याएवंभवंति।वशिष्यत्रेतिम
उपयाकेंद्रगतौगुणितायांकर्णभिरक्षायांयफलंतद्रूपगुणकयोःकर्णफलांशरखांकान्त्रस्यपयोरेकलपत्त्वाकिं
इस्तुशितुल्यमेवभवति।अत्यत्रभुपातवशान्नूनमधिकंवभवति।तेनशीघ्रोच्चस्थानेनितायायग्रहस्त्रक्रिरेवावशि
ष्यतइतिसर्वंसुपपन्नं॥ ॥अथलग्नोत्थवलफलस्यहृष्टामाह॥ ॥धीवृद्धिदेवलफलंधुगतेयुगतेर्यडक्कैर्लल्लेन
तत्रसदिदंगणाकेर्चिविंत्यकेंद्रेत्रिभेवनवमेवफलस्यनाशाद्भावात्स्थागतिफलस्यधनर्णसंधौ॥ ॥इसा॥लल्लेनध
वृद्धिदेतंत्रेदिनकृत्केंद्रेर्यडक्कीघ्रफलस्फुटकेंद्रदसम्रू॥त्रिभेनवभेनत्केंद्रेभोपरवंडीभावात्फलाभावःफलसंभवस्य
नेपिकृतः॥तप्याधनर्णसंधौगतिफलाभावस्थानेपिगतिफलस्यतत्पघातेपनपतिमंडलस्याधनर्णतीयपदयोरंभोगंद
चेतारणसंधिःकत्त्वामधगतिर्यैयेषाप्रतिवृत्तसंपातचात्रात्यत्तेगतिफलाभावकारणस्यधनर्णसंधेरभावः॥
अथस्पष्टाधिकारोक्तेतिकर्तव्यतासहरणानिलिख्यन्ते॥ ॥तत्रादौरविर्हसावत्रवीजविशुद्धः॥११।०२।०६।०६
नूहृयेन१।१७।५६।२७हीनोयहीतः१४।१२।२७मंदकेंद्रंजातंत्रिभिर्नैःपदमितिस्त्रतीयंपदमयुग्मपदंवाजतंश।१४॥

बुधशीघ्रोच्चलगणे १७३६९८८७८९च्युर्गुणितोहर्गणो १२८२६७४९४१०४२५४५२७०६१२८भूदिनैराप्ता
लगणा ०१९१०४६५२८विह्णी ६६१७०६२२ ६१२०राश्यपाद्य ४।५।०।५८।८विकलाशेषे ५३५४०७३०००
एतन्मध्यममौदयिकंबुधशीघ्रोच्चलगणे ०१९१०४६५३९रेकगुणेविह्णी ६६१७०६२३११८बुधर्गुण
२६४७१४६ ९४४५१२युता २६५५२३३७८१०५१सप्तशेषे ७सूर्याद्यातएववार:४ गुरुलगणेना ३६४१२
२६४५५हर्गणोगुणितो २२२४७४७४०५१ ३७६७६७११भूदिनैराप्ता १६६३४६०८भगणा:शेषा १४३६
३५०७१७११०राश्यपाद्य:१०।२७।४१।१२विकलाशेषे ७९००६६७१०००० बुधर्मध्योजात:शुक्रलगणा:
१६४६३४२६७८पद्गुणा ८८८००५६५४वह्न्या १४३६३२५०८७११० त्रिगुणया ४३०९०७६१५१२३० युता:
४३१०००७४२०६९८०४सप्तशेषे ७सूर्याद्यातोवार:॥अथशुक्रशीघ्रोच्चलगणेन ७०२२३०८४९२हर्गु-
णोगुणितो ५०६०५०५३३२९४१०२२७७७३०६४भूदिनैराप्तालगणा:३२०७१३२३७०शेषे ७२२३५२७
३०६४राश्यपाद्या:।०।१६।३०।११।विकलाशेषे ५६७६८९८४०००एतच्छुक्रशीघ्रोच्चमध्यंजातंलगणा:३२

33

सि·टी·
२१

०३१३२३६०पिगुणा १६०३५[illegible]२००० वल्ला ७२३२५७७३०६४ चतुर्गुणितया ४३४०१४६२५ ३०४युत
४५००३०२१०४ सप्तावशेषे ७ सूर्वोवारः ॥ अथ शनिलगणेना १४८५६७२९८ हर्गणो गुणितो जातो १०५
६२१६८९४ २४७७४९४०११६ स्तद्दिने राशास्नगणा ६६८३७४४१ वल्ली १४८९७०४९०११६ राशपादय ४
१०४।१२।१६ विकलाशेषे ३१०५४५१३६००० पष्ठस्थानमध्ये अदयिको जातः ॥ शनिस्तगणाः ६६९३७४४
त्रिगुणा २०००८१२३२३ वल्ला १४९९७०४९०११६ रविचतुर्गुणया ७४९८५२४५०५०० युता ७५००५३२६२९०
३ सप्तावशेषे ७ पूर्वोक्तो वीरो जातः ॥ अथ रविमंदोच्चलगणे ४६० नाहर्गणो गुणितो ३४५९०५३३८१५६
१६० स्तद्दिने राशास्नगणा २१९ वल्ला ३४१६२६६०६१६० राशपादयः १।११।१५६।३० विकलाशेषे ८४१५४६
२६०००० नपतत्सूर्यमंदोच्चोविद्रमंदोच्चलगणेनाध ८८१०५८५८ हर्गणो गुणितः ३५१७४६७१३२४०८३०
१५१६२६ स्तद्दिने राशा २२२९१०४६५ लगणाः शेषे ३०८५८०९०१६३ हराशपादयः ३।१०।२४।०८ विकला -
शेषे १०८०१०१६५६००० एतच्चंद्रमंदोच्चो ॥ अत्रापि लगणवल्ली शोधनार्थं वारचिंतामणौ अर्को ईहृद्यपातलग
णोसेंद्रगा ३।६ चतुर्गुणोस्तुगाभिः ४।३ हतवल्ल्यां प्रक्षेप्योक्त्विति धरशेषे वारे शास्तुः श्रीरामयोगो गणितो चंद्रमंद ॥ २

अस्तगण २२२९१८४६५५ एकगुणः। (वल्ली ३: ८५८७९०१६३६ चतुर्धगुणाया १२३४४३२३६० ६५८४४गु
णः १२३४५४८५ २५००८ समसा ७ वशेषे ७ सूर्योक्तः शनिवारे एतो रविरे वायातस्तेन लगणः शेषस्तु
वपिस्तुक्ता। अथ सोममंदोच्चलगणेः २९२ गुणितो हर्जणो २१०४२५७४७९८ ६६४ भूदिने राशा भगणः
१३२ वल्ली ५६२८ ३ : १३ ६६४ राश्यादयः ४।०।८।२४।५७ विकलाशेषं ६९६० ३०८९४००० सोममंदोजातं
अथ बुधमंदोच्चलगणेना ३२२ हर्जणो गुणितो २३९२५ ११९२९१६३४४ल्तु दिनेराशा १५१ लगणः शेषं ९
८५८०८९६६३४४ राश्यादयः ७।१४।५४।४० शेषं १८७।१४।५८२४०० ॥ अथ गुरुमंदोच्चलगणेन १८५५ हर्ज
णो गुणितो ६१६१४३८८५३८८५३७१९१८ ल्तु दिने राशा लगणा ७५६४६९८ ७११९१० राश्यादयः ।।५।२४
३५।१६।। शेषं ३१६९४७१६०००० ॥ अथ शुक्रमंदोच्चलगणेना ६५२ हर्जणो गुणितो ४७०५७५३८८४७
७०२६ ल्तु विनाशा लगणा २९८ वल्ली ३५६२८६ ३७७०२६ राश्यादयः ४।२१।१७।१० शेषं १४५३८६
२१९६००० अथ शनिमंदोच्चलगणेना ४१ हर्जणो गुणितो २९५४६०८१०५२९२२ ल्तु दिनाशा लगणः १८
वल्ली ११४३५८४९ ५२९२२ राश्यादयः ।८।२०।१५।४।२७ शेषं २४८४७६२००० एतच्छनिमंदोच्चं जातं ॥

सि०टी
२२

अथचंद्रपातलगणेन२३२अ६८दिनगणोगुणितो१६७४११८९६८३३४०९६६६५६न्नूदिनैराप्तं१०
६८९६७५७लगणाः शेषं१२२१३८८३१३८८२१६६५६वल्ली अस्यां राश्यादय४१०।०३।४५।२७ विकलाः शे
षं७९५७३१५२६०००एषचंद्रपातः ॥ अथलगण१०६०९६७५७पंचगुणा६२६५८८५४२ कल्प्याः१३३१२८८३१
६६५६ त्रिगुणया३९९४१६४९४९९६८ युक्ता२९९४८१५३०५१०भ्रमावशेषे० पूर्वायलैरेतोजातः अथ
भौमपातलगणेना२६७हर्जगणोगुणितो१९२४०९८४४९०५६४४न्नूदिनैराप्तलगणा१२१शे[illegible]१४८२८५४४
५५६१४राश्यादयः११।०८।६।२२ शेषं१४७४०३१८४४४९००॥ अथबुधपातलगणेन५२१ड[illegible]र्जगणोगुणितो
३७५४४५१४२०२०९०८२न्नूदिनैराप्तलगणाः२७वल्ली१४८५२२१५५९०८२राश्यादय४११।०८।५१।०६
शेषं५१२३७४५७२०००॥ अथबृहस्पतिगुरुपातलगणेना६३हर्जगणोगुणितो४५४०००७५७६४२४६
न्नूदिनाप्ता२८लगणाः शेषं१२१८४२५१६[illegible]६राश्यादयः८।०७।५८।४८शेषं७९६८७२१६०००॥ अथ
शुक्रपातलगणेना८९३हर्जगणोगुणितो६४३५२८०५८०५५१०६न्नूदिनाप्तलगणा४७शेषं१३१६०६
६२९०५१०६राश्यादयाः१०।०।११५।३०शेषं२९६७१८८७६०००॥ अथशनिपातलगणेना५८४हर्जगणोगुणि २२

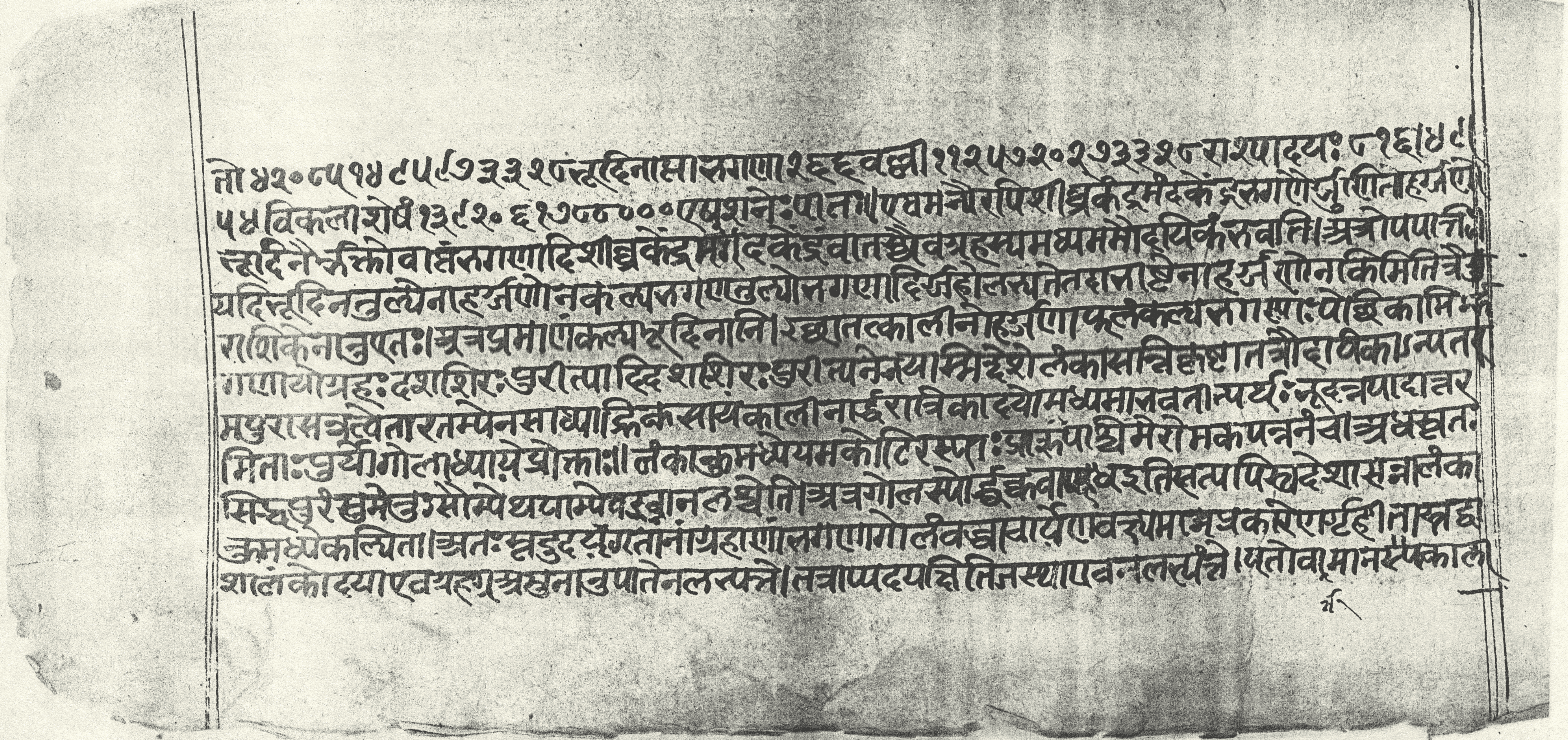

तो ४२०८५१४८५।७३३२८ स्वदिनात्मासाद्गणा २६६ वल्ली ११२५७२०२७३३२८ राश्यादयः ८।१६।४८।
५४ विकलाशेषं १३९२०६१७८८००० एवं भूशनेः पातभाग एवमन्यैरपि शीघ्रकेंद्रमंदकेंद्रलग्नगणे र्गुणिताहर्गणे
स्वर्द्दिनैर्भक्तो वा सृष्टगणादि शीघ्रकेंद्रमंदकेंद्रवांतस्त्रैव ग्रहस्य मध्यमसौदयिकं भवति। अत्रोपपत्तिः
यदि स्वदिनतुल्येनाहर्गणेन के भगणास्तुल्येन गणादिर्जहोलब्धं ततस्तत्राष्टेनाहर्गणेन किमिति त्रै
राशिकेनानुपातः। अत्र प्रमाणं कल्पस्वदिनानि। इच्छा तत्कालीनोहर्गणः फलं कल्पभगणाः। पोछिकामिभं
गणायो ग्रहः दशशिरःपुरीत्यादि दशशिरःपुरी त्यनेनयास्मिन्देशे लंकासन्निकृष्टे तत्रौदयिकाऽन्यत्र
मपुरासन्नत्वे तारतम्येन सार्धाह्निके सायंकालीनार्धरात्रिकाद्ये मध्यमा लब्धता इत्यर्थः। लंकाद्यपादान्तर
मिताः पृथ्वीगोलाध्याये प्रोक्ताः।। लंकाकुमध्ये यमकोटिरस्याः प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनं चाधस्ततः
सिद्धपुरं सुमेरुः सौम्येऽथ याम्ये वडवानलश्चेति।। अत्र च गोलस्योर्ध्वं कल्पाद्य इति तत्पश्चिमदेशासन्नलंका
कुमध्ये कल्पिता। अतः स्फुटदर्शनगतानां ग्रहाणां लग्नगोले वक्ष्याचार्येण वक्ष्यमाणप्रकारेणाहीनाक्षद्व
शालंकोदया एव ग्रहग्रहणाद्युपातेन लब्धाः। तत्राप्युदयपश्चितिजस्था एव न लब्धास्ते। यतो वा मानस्यकाल

र्भ

सि॰टी
२२

नानमध्यमादर्हसावनाहर्गणरूहसाध्यते नस्फुटसावनात् स्फुटसावनेनैवाब्दपातःकर्तुंयुज्यते कल्पनु
दिनानिखलुस्पष्टान्यपनेताष्टसावनान्यपिस्पष्टान्यपेक्ष्यन्ते स्पष्टसावनेनाब्दपातःकर्तुंनशक्यतेतस्पष्टैव
लत्वात् अतःकल्पगतदिनानिस्पष्टान्यपिमध्यमसावनतुल्यानिप्रमाणत्वेनप्रकल्प्यवर्त्तमानमध्यमसावन
मिश्रालग्नणेवफलेप्रकल्प्यपूर्वाह्नआनीतः ततोवक्ष्यमाणेनस्फुटकर्मणाकल्याचितफलैर्द्वैकदाचिदृणैर्वा
न्यतः क्षितिजाहर्ह्रमध्यमलंकायांक्षितिजसन्निधिगेसूर्येमध्यमेसतवतीतिसर्वमुपपन्नं॥ ॥अथवेद्रादल्यो॥
रन्यतेमतानेवमशेषाब्दवेधीरूपस्पष्टानयनेकोद्धाहतैः [illegible] तिथ्यैर्नाहृशेषेविहृतेलब्धैरविभि
तिथ्याद्यमनेनयुक्तोरविर्विधुःस्याद्धिधवनितोर्कनापं॥ अवमशेषापोहर्गणानयनेसाग्रकल्पत्रया
त्स्यालिनिरेवैर्वस्वत्युर्दशांशूदनवकोट्यधिकैर्लक्षोर्नकोटिभागादिफलैर्द्वादशगुणैर्युगात्तवोद्गदिनकेंद्र
तैकर्त्तव्यामनेनयुक्तोरविर्विधुःस्यात्॥ अथतारीक्ष्णकानितारविर्भवतियथान्मनाह्यो १०२०३७५००
०००००कोपाहतैरेककृतेचुविस्वेवो॥ १९६०००००००र्लब्धमाधभैशादि ७।४५।३८शेषे४५२६०००००००
अत्रगतब्दाब्ददिनानानवदनेनतरवेशादि ७।४५।३८फलंरवौ ११।०२।१८।०७योजिते ११।२१।०।४।४३ जातो २३

जातः। चांद्रस्य दर्शान्तस्तेन चांद्र ११।१९०५।४ इत्यनितः ११।३।१९।७ सूर्यो जातः। अत्रोपपत्तिः। अर्कोनचांद्र
चक्रकलाः २१६०० रवयुमस्थ्यैरै ७२० कलास्त्रिंशद्भाद्रदिनानि लभ्यन्त इति। षष्टि कलांशस्तेन द्वादश लिरंशेऽस्य
यं चांद्रान्तरगतैरेकैकं चांद्रदिनमतो विंशुदिनानि गतानि तिहरशस्तगुणा। नियदिरवो द्विप्य त्वेत चांद्रोऽभवतीव
द्वाद्वाहाप्यन्तोऽस्तु र्याऽभवति। परं चांद्रदिनान्तकालेन तु सूर्योदयकाले। एवं सति सूर्योदयकालीकरणं। यंम्ब
शेषक्षेपः। यतोऽस्तुद्यतिथ्यन्तयोर्मध्येऽवमशेषेती घृतोऽति। तत्रावमशेषं सावनं यतो द्युर्गणानयने चांद्र
दिनेभ्योऽवमशेषं संसाधितं सावनं भवति सावनान्यवमा। निस्पष्टो द्रोत्फ साधितानि चेत्तत्सावनेनाप्यकवां
द्राक्षितच्छेषेतद्दशाद्वयेति सावनमशेषस्पष्टीकरणार्थमनुपातस्त्रैराशिकेनायाविकल्पावमादिनेः
कल्पचांद्रदिनानि लभ्यन्ते तदावमशेषाहरः प्रातिलिखिके मितिसावनस्यावमशेषस्य कल्पचांद्रदिनानि तु
एवः कल्पार्कसावनानि हारः। अथ वमहर्गणानयने वमशेषे यत्प्राप्तं तत्सपचांद्रदिनानि हरः। इदानीं चांद्रदि
नानि गुणाकः। अत्र राजकं गुणो परस्परमपवर्त्तिते। नतो वमशेषस्य चांद्रदिनानि हरः इति लागलघ्वमशाद्य
वमशेषं चांद्र द्वादशगुणं सूर्यचांद्रयोरन्तरस्यादि तिथिद्वादशात्मकगुणकेन चांद्रदिनान्येवापवर्त्तितान्यवमशे

6

39

सि॰टी
२५

घस्रखाब्धवाणागिरिसाम्खाग्निगोशक्रविश्वात्मको १२१४८६३०३७५०० हरो जातः अत्र सुखार्थमि
ल्पान्तरमुपेक्ष्यकोद्याहताश्चकलतेऽङ्कविश्वाहारस्कृत इति सर्वमुपपन्नं॥ ॥अथाप्रकारान्तरेण॥धिमा
सावमशेषाप्तीचंद्रसूर्यचाहा॥कोद्याहतेर्यङ्कवेदैरवासेनूनाहशेषेविकलेकालघ्नतत्त्वाधनाख्यत
रणेविधीयन्त्रिघ्नहतेऽत्र युगणांशयुक्करवो॥५१॥चैत्रादिजाता क्षिप्यथं ९४ चक्रस्थविश्वेहताः सूर्यावि
द्युलवाद्यै।तोचा।धिशेषानु।भीमासलब्ध्याहर्मो।युतौस्यचक्रधनाख्यास्ता॥५२॥ अ॰ वमशेषाच्चाधविंश
तिशीरवेरेकादशकोयधिके २७११००००००० र्ककक्षकाह्वैलिंप्रायीफलैरवेर्दिनसंज्ञैर्जाती।तदेवरवेर्दिन
फलंत्रयोदशगुणमासीयपीचांशैशङ्कागयुतंचंद्रस्यधनसंज्ञंस्यात्॥अथचैत्रादौशुक्लप्रतिपद्योगतत्त्वाद्दि
वसाएवांशात्मकसूर्यास्तवतितएवचैत्रादिजातादिवसाह्रितायेसूर्यानोस्थितात्रयोदशगुणात्र्यंशात्मक
चंद्रान्तवति।तेंविंशात्मकोसूर्यचंद्रान्तराधिमासशेषाच्चांद्रमासेर्कक्षालब्धेनफलेनहावपरिहितोकर्त्तव्यौ
आत्मीयापात्मीयधनाख्यफलेनयुतोकर्त्तव्यौ तौ वेसूर्याचंद्रमसोमध्यावेद्वयिकोसर्वौक्तुल्यास्तनयथास्व
मशेषे १०२०३७५०००००० कोद्याहतैरवलैः २७११००००००० र्कक्षमासैः ३१३७।४ कलाद्यैफले २५

रवेर्द्धनसीत्तेजाती।एतद्देव३७३८त्रयोदशगुणं४८८९७०२एतदा[illegible]यपि च त्रिंशांशेन१३१५८युतं५०
३।१५चंद्रमसो धनफलंजाती।अत्रचैत्रादिजाततिथीनामलावस्क्षेनचक्रात्मिकावेवसूर्यचंद्रमसोमध्यो
जातौ।अधिमासशेषं१४५८१०८०००००००चांद्रमासैः५३४३३३०००००[illegible]मा प्र२७।१८३१मेशा
द्विकलमनेनोनो सूर्य११।०२।४१।२८चंद्रो ११।०२।४१।२८स्वस्वधनफलेन युतौ रवि११।०३।१८।५७चंद्रो११।१
१०।४।५४मध्यमौजातौ।अत्रोपपत्तिः।सूर्यराशिभोगेन सौरो मासः चंद्रद्वादशलिरवेर्कैर्मासस्त्रिंशांशो०
सौरो दिवसस्तस्माद्दिवसस्तत्पादिः हृबोध्यौ तत्र रव्यह्नादेः सौरदिनमासाश्रेष्ठा।एवमुह्यो तस्क मध्ये र
वौ मा नाव्रगेलवति।सख्यद्वान्तेनन्नायाते।तथाकृतसौरादिवसागता स्तोपि नत्तायंते।तत्परिज्ञाना
र्थं युक्तिः॥चैत्रादौ यावत्ति चांद्रदिनानि व्यतीतानि तावन्त एव सौरादौ कल्पिता।त्रयोदशगुणाः
चांद्रदिवसाश्चांद्रलागाः कल्प्या यतस्तिथ्यौ तिथौ हि द्वादशलागाः मकरविंद्वान्तरे।तदेतद्वादशलागा
एकगुणा रवि भवति त्रयोदशगुणास्तिथयएवंचांद्रलागाः स्युः अथ यद्गततिथितुल्याः सौरलागाः कल्प्य
ता[illegible]ज्यते यतः सौरचांद्रान्तरं अधिमासशेषं।तच्चैव चंद्रदिनाः रविकरावेत।यथावक्ष्यति दर्शायते तस्य

सि०टी०
२५

कैम कालतः प्राक्सदैव निघ्नत्यत्यधिमासशेषमित्येतावत्सौराचांद्रांतरं चांद्रवृद्धिर्गतान्तर्जतं सौरक
ल्पनायां सौरैर्दिनानि तेषां शेषाद्गुणापियाश्च । इमान्यधिमासशेषसंज्ञानि दिनघटीमलादानिया
निलब्धान्यतेषां चांद्राणां यावत्तः सौरालागात्तवत्तितैरधिको र्गे मातः । अस्माद्धेतोः त्रेशोध्यालब्नानि
तेषां चांद्राणां सौरीकरणायानुपातः । यदि कल्पसौरदिवसैः कल्पाधिमासदिनानि चांद्राणि गुण्यन्त्र
कल्पचांद्रदिनैर्भाज्यन्तेऽधिमासदिनानि सौराणि लभ्यन्ते तदाधिमासशेषावयवानि किमित्यधिमासशे
षस्य दिनीकरणार्थं त्रिंशता गुणितस्य सौराहा गुणाकारः । चांद्राहा भागहारः । लब्धमधिमासशेषजो
त्थसौराहाः । अधिमासशेषं तु यदहर्गणानयने जातं तत्सौरादिनात्मकच्छेदेन महिती । एवमधिशेषस्य सूर्य
सौराहा भागहारः इदानीं गुणाकारस्य अनुन्नत्वादपवर्त्तनेन नाशयनीशेषकृतेऽधिमासशेषयस्य त्रिंशद्गुणित
स्य चांद्राहा हारः इति स्थिती । ततः सूर्यसौरज्यचलाजकयोस्त्रिंशता पवर्त्तने कृते एकगुणस्याधिमासशेषस्य
चांद्रमासा हरः फलं सौराश्चाधिमासशेषाहा सूर्यक्षेत्रानितश्चांद्रदिनात्मकः कल्पिताः सूर्यास्तत्रखवार्जिला ४ स्याततास्तस्य २५
द्वंद्विना वसानो नन्दशाशिरः पुरिमध्यमकाश्चैरे [illegible] इति यासन्नेमानि इहतावदौदयिक साध्यः दर्थं ।
२२

राशा ३२४००० चंद्रकक्षा जाता ॥ एवं भौमलगणे राशा ४६९२६ शेषं १६४८६२ भ्मणं बुधशीघ्रोच्चक
क्षा १०४३२१० शेषं १२४८९८१३६ गुरोः ५१३७४८ १ शेषं २७०९१०४४५ ॥ शुक्रशीघ्रोच्चस्य २६६४
६२९ शेषं ६५१०३२१५२२ शनेः ११२७६६८७० शेषं ५०४२२४७ भगणविमंदोच्चकक्षा २८९८ बु ४७७५
००००० चंद्रमंदोच्चकक्षा ३८३३६९८८ शेषं ७४३९६४८९६ भौममंदोच्चस्य ६४०८२४२०७६
७१२ शेषं ८४ बुधमंदोच्चस्य ५६२६८५४९१६८६६७ शेषं १५६ गुरुमंदोच्चस्य २१८८५४६१०५४
६३ १ शेषं ४९५ शुक्रमंदोच्चस्य २८६५५५४२४१६६१ शेषं ५४७ शनिमंदोच्चस्य ५६२९१९३१७०७३१
शेषं ३ ॥ अथ चंद्रपातकक्षा ८०५४७४२७ शेषं २११२३५८४ भौमपातस्य ७०० ८२६५६१७९७७ ५७५ शे
षं ७५ बुधपातस्य ॥ ३५९१५६७९८४६४४९ शेषं ७१ गुरुपातस्य २९७०१६९७१४२८५७१ शेषं २७
शुक्रपातस्य ॥ १०९५४१६१८३७६२५ शेषं ८७५ शनिपातस्य कक्षा २२०४१२१४३८२५६ शेषं ३७६
[illegible] कक्षाः सा [illegible] ॥ [illegible] बुधस्फुटसूर्यचंद्रकेंद्रेन [illegible]
[illegible] नरामसरवं ॥ श्री [illegible]

का तस्य [illegible] रवौ तु कक्षे स्वस्थमितौ [illegible] हरिता

[illegible] नक्षत्र [illegible] नोपानप्रावारह [illegible] दातान्हरतौ

र: स्यायुक्ता:नमितिनक्षत्रकक्षापालघ्निर्ग्रस्याच। स [illegible] मापलि [illegible] स्पतवेनाष्टकिंदे [illegible] गुणा

नक्षत्रकक्षास्यासूर्यसिद्धान्तेपि। ग्रवेङ्ककक्षालिमा। साभ्रमिणोच्छिता वितमितितया [illegible] याः

मप्रमाणपात्। ॥अथ ग्रहाणां गतियोजनानि॥ ॥कल्पाडुवैन्तिता दिवा [illegible] गमनस्य कक्षाभक्ता [illegible]

नमातिर्युगनेचरस्या॥ पादोनगोक्षष्टतिभूमितयोजना [illegible] ग्रजन्मप [illegible] दिने निजनभ्ननामा ॥७१॥

स्पष्टार्थ। उदाहरणं। गगनकक्षा। १८७१२०६९२०००००००० कल्पे स्वहस्रै।१७७ १६६५०००० [illegible]

कक्षा ११८५८७३९। ४३२०००००००। [illegible] दिनानि [illegible] अब्लाद [illegible] आप्तं पादोनगोक्षधृतिच

११८५८ भूमितयोजनानि भक्त्यो [illegible] यानि [illegible] काश कक्षा मितानि [illegible] जनानि [illegible]

छंतितवैवं कालम् [illegible] दिने भक्ति मितिस्वर्जलपपत्ता ॥ अथ ग्रहाणां [illegible] ॥ अथ [illegible] गुणा

हिनवी कनिष्ठा वेदवेदविष्णु हताः शलव्या॥ ग्रहजवा [illegible] डु निघ्ना विवर्जित भुजत्यजन

३६

द्युतीः रवेर्जोपादानार्थं स्फुट इति दिवसे [illegible] जीवैरित्याद्युण [illegible] नयथा [illegible]
तो हिनि सीघ्रः पञ्च क्रमारहत्फलमंशाः [illegible] माडइहकर्मि [illegible]
अहर्गणा त्रिशता २ स्गुणितः २९७।५२।२।४४ [illegible] स्यशौते ५६ ३९ कोट ४।१२॥
३४।३५ मंशादि चक्रके १०।०५।११।२२ युते १०।०५।४।१४ [illegible] अतः अ [illegible] पिण्डन्हि वैद्र्यातस्यदि
नसुलिकोत्रिप्रकल्पादशाविकलाः सवित्तं [illegible] सत्वारिंशत् [illegible] १०।४ न २० अनयालब
ञितया ११४४८ रूपे १ सवर्णिते २१६००० कुंकमासे २८।५१ फलं सुखार्थी [illegible] २६ हरांश
न त्रिशद्गुणं फलमंशाः अथ नावडेनाणेः १२।११११ चन्द्राभीष्टे २७८७१३४०१ द राशी [illegible]
द २०।२०।४ [illegible] इनेषु १५७८१६४५००००० रूक्षेषु लब्धं ५६६ अस्य दिनगणस्य [illegible]
र तिसद्धमिन व धीएवमन्ये ग्रहमणुद्ध पातादीनीयथासे सविगुणाग्रजकोद्वयप्रकल्प्या तत्कालाद् [illegible]
त्रिपिसाध्याः अथवा सौरवर्षान्त द्युवाप्यमध्यत्वेनाङ्गीकार्याः चाधिकात रत्फलत्वात्॥ ॥अथामा [illegible]
हर्गणात्स्वकारालेरायग्रहानयनं॥ ॥लग्नादहर्नाहीनमाणा [illegible] षधर्कशकदोमिश्रं गाधनम् इति थिति

45

सिद्धी
५३

क्रमेण दिवाष्टखवीकशशित्रिखरसाग्निवेदसिद्धैः खखाब्धिदहनाभ्रमयेंदुलिप्ताः॥१८५॥ त्स्याब्धितो ज
नरसैः खखखाभ्रनंदनीदाखिवलिर्ग्गनखाभ्रगजाकलाभिः खात्राष्टकजछतिप्रमितेश्चत्वकज्जगा
दिकानि तिफलातिखेसकृत्या॥१८६॥ विधोत्फले खाब्धिगुणे विधेयं यद्भुवः स्वस्वफले समेता
नेवान्तचौतिघुचरक्रमेण लवादिकः स्यात्फलमेवलाब्धः॥१८७॥ चैत्रसितादिगतस्तिथ्यौघीय रल्पा
कैप्रकाराणीतोहर्जणेलवेण १००००० गुणनीयः॥ अथास्मात्शशिपक्षपक्रादिप्ति ०१४ दाम्
गामंतगादिफलमेवर्षवीसूक्ष्मिमच्योतवति॥ अथलसहृताहर्गणान्नमाहृनगस्तितिथिलिप
८७ ८७ पक्षोदसेनलगादिफलेन विंशत्या १ गुणितेन वेंद्रस्य स्थूलधुवाद्युतः कृतामधश्चैत्रो
नवती॥ अथास्माद्दिवाष्टखवीकशशिति ४००७३ ३ पक्षोदवाभ्र फलेन रगमक्रदोस्तुतामच्छ्या
ता एवसर्वधीक्षवाः स्वस्वफलयुतामध्याः स्फुटाः॥ मध्यासाग्निवेदसिद्धा ३४४३ ध्रुवपशोभ्राद्यफल
ध्रुवोहरः खखाब्धिदहनाभ्रयमैवेदवो १२०३४०० गुणो [illegible] नाब्धिलोचनरसाद्य ४३८२ धुव [illegible] पाभ्रो
सद्यो खखखाभ्रनंदनंदाश्विनः २८८०००० शोनः मावातरवोताविकनाश ९०००० शोधघस्यादि

46

= भूदिनानिहरः । २

त्वष्टघकृजहतयो १ ८८६८०० राहोः । उदाहरणे । अहर्गणात् । ५५।४४।३७।३० लब्धगुणा ८८४९० ।६।१५
ल्पसिषड्क्षशक्रदिग्धिराप्ते । ४७।१० मेशादिः सूर्यः । अत्रोपपत्तिः । ग्रहानयने लाघवगुणाकारो फलहीनगणो
दि । अत्र तुलवलादि फलाल्पेन गणा एवं लवीकृतगुणकाः कर्त्तव्याः । तदाल्पदिनाद्यफलमंशादि । अत्र गु
णकेन हरेल्लब्धगुणे पचवर्तितफले पूर्सालसे गुणश्चाहर्गणस्य जायते एवं शशिषड्क्षशक्रदिग्धोरवेरंशा
दि विंशत्यां फलासे हरिजालतः । अथ लब्धाहतादहर्गणात् ८८४९० ।६।१५ त्वष्टघ्नेन गन्तिथिरित्ति ।१५।७८७
राशी ६।२२।२९।१२ विधोः फलमंशादि विंशत्या २० गुणिते ४।१०।५८।४४ चंद्र क्षेत्रे ११।७।४६।३०
युते ३।१७।३६।१४ मेष्याद्यो जातं तदुपपत्तिः फललब्धं दिने [illegible] ५७७९१६५०००००००००
दूरचक्रे ५७७५३३००००० लवीकृते २०७९११८८००००० राशी ७५८९।२१।७ लब्धगुणार्गणाल्ल
वादि फलाल्पे हरद्रव्यलघूपवतीति । अत्र हरस्य लाल [illegible] विंशत्या गुणितो जातः । १५।७८७।
०२।२० शेषमल्पलाघवे [illegible] लजकगुणके च विंशत्या फलम्
पि [illegible] सर्वमुपपन्नं । अथ केतोर्मध्यलवीभगणचक्रे ८२६५८२६० [illegible] लब्धो हर [illegible] दि

[illegible]
५८

बि[illegible]जीता[illegible]ल्ह्य१९०३शा४५मल्योनत्र [illegible] ता[illegible]नेनमल्हाहता
हर[illegible]णादाप्तेपा।४।१०।५०क्रोवे२।४।१२३ [illegible] मः॥अथबुधस्पष्टोस्त्ता॥
रो: २२९३६९८८९र्धषष्ठ्यधिकशतत्रया३६ [illegible] ४९८३ २५०००००० ताजि
तेषुलब्धंशेष४३४६।०५शेष०।०५मल्यात्रस्फुटपद [illegible] हरक्रतेनलब्धाहर्गणा
दाप्ते४०।३७।५।त३३लवादिक्रोवे१२१।४६।०६स्फुटे१०।०।२१।०।४।३३बुधस्पष्टोस्त्ती॥अथचन्द्र
शा३६साजिलेस्योरूदिनेस्पोलब्धा३स्पो४२८३१०१२५०००००००गुरुचक्रे२६४१२६४५५२
सी१२०३४००।०।०८शेषस्फुटपदस्वरखरो क्रिदहता॥अथमेदवो हरकृतेनेनमल्हाहताहर्गणादाप्ते०
४६।२०।१७।क्रोवे१०।२८।५७।१२स्फुटे११।०।४६।४२मध्येजातः॥अथचन्द्रपाशा३६स्तेस्पोलब्धगणेस्पो
त्रूदिनेस्पोस्त्र्डजशाश्चाष्ठचक्रे७०२२८४९प्राप्ते६२४१६शेष१२८६८७२२८स्फुटपद्यपन्नूपाहिलीसन
रस्वाहरकृतेनेनमध्यवदाप्ते१५।५४।२८।क्रोवे१।२८।५२।३२स्फुटे३।१५।४६।५८शुक्रशाश्चाष्ठेजाती॥अ ५८
थमध्यवदूदिनेस्पशनिलगणो४६५६७२८८राप्त२९८०५०धमधिकमल्यान्त्रस्वाडपरवस्खरखा।

48

स्वनेदत्तेदाश्विनोहरोजातस्तेनाप्तैः०।६।२६।५५।१०क्षेपे १०।पा०।ओयुते १।०।५।२७।१० शनिर्जातः ॥ अथचंद्रो
च्चस्तोणे ४८८१०५८५८ अब्दकालेस्पोलब्धाहतेलब्धोनुदिनेस्पोलब्धे ०८९७९८८ शेषं ३२८५२७३०२मा
लेथानवग्रुपेउपगगानखाभ्रगजीकनागाहरः क्रतेनैना ८४८००० प्ते ४।०।६।२६।२८ क्षेपे ३।१३।२५।०१
युते ४।१४।३१।२१।२८ चंद्रो जातो ॥ अथराहुभगणाः २३२११६८ स्वस्थाने शाते स्पोलब्धयुणे स्पोलब्धोनुदि
नेस्पो ४३८३१०१२५००००० लब्धे १८८६७३७ शेषं ४८८२११८ धमल्पात्तु खत्वादधिकपुपकपावे
भ्राष्टषड्जलधृतयो ५८६८०० हरः क्रतेनैनाहृर्गणाल्लब्धगुणा दाप्ते ०।२।१४।३७ क्षेपे २।०।५।११
२३ युते १०।०।५।४३।५७ चंद्रपातो मध्योजातः ॥ एवमन्येषामपि ग्रहपातादीनां तगणैर्नुदिने स्पोहरा
त्तगुणकार्श्चयथास्तेत देवप्राप्यदिनगणात्फलमानीयक्षेपाणां मध्यसाधनम् ॥ ॥ अथगतिसाधने
महामित्यदहर्गणात्फलानियानितत्फलैः लवलि [illegible] नीसद्याहर्गकयना ॥ ४ ॥ एकमह
र्गणंकृत्वा पूर्ववत्क्रहतादिनसंचयक्षः [illegible] फलमितिपलियसपवस्थानिफलानितानि
तत्तदिनतुल्यायारवतीयथास्फूर्यस्या ०।०।५९।८।१०।१० चंद्रस्य ०।१३।१०।३४।५२।४७ भौमस्य ०।

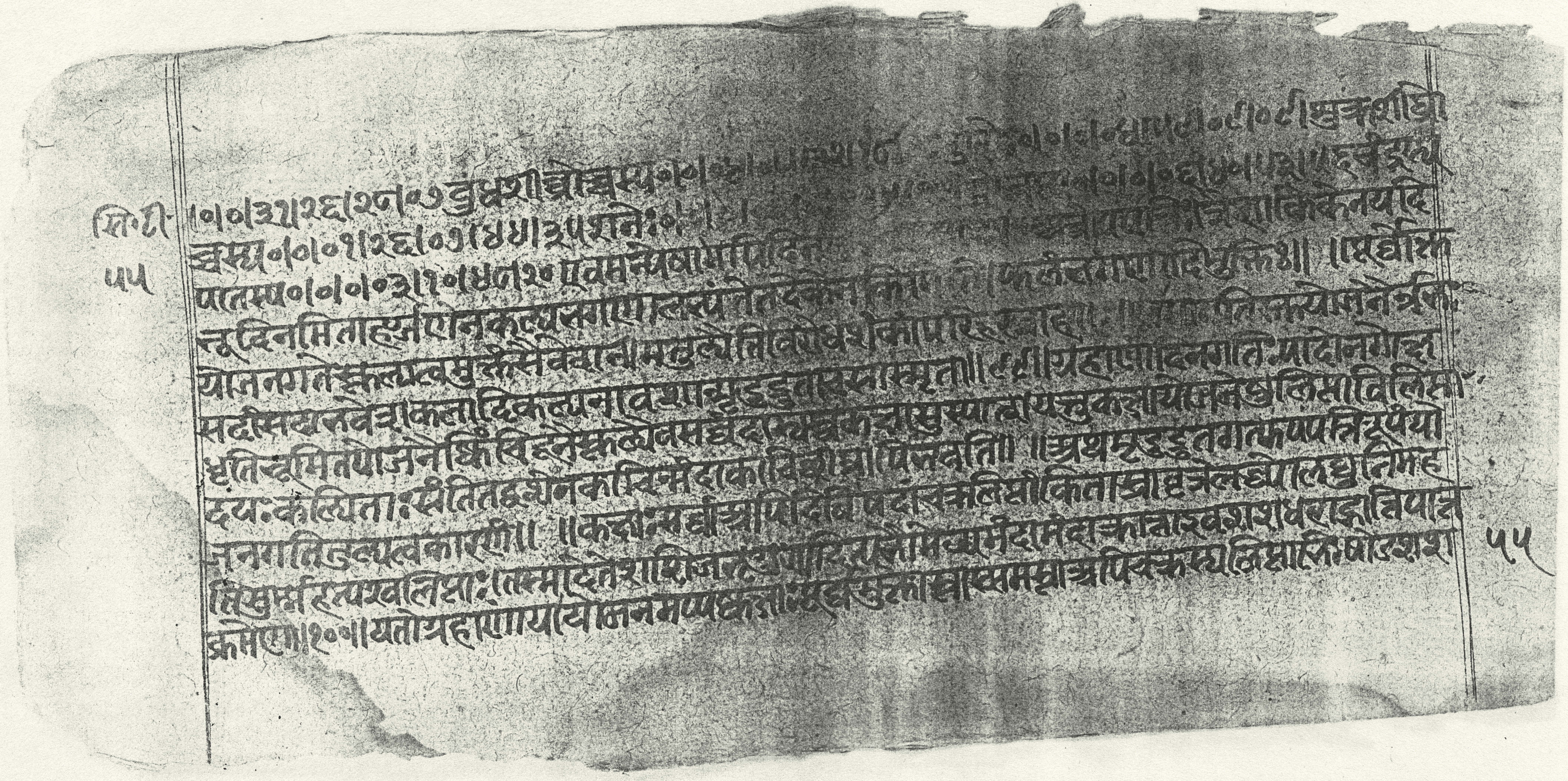

सि॰टी॰
५५

।०।०।३।१।२६।१२।२०७ स्फुटशशीचोच्चस्य ०।०।[illegible]।४।१८ [illegible]।०।०।०।५।८।०८।०८। स्फुटशशी
स्वस्य ०।०।०।१।२६।०७।४।४।३।२५ शनेः ०।[illegible] द्वितीयस्य
पातस्य ०।०।०।०।३।१।०।४।८।२० एवमन्यथा भोपि विदित [illegible] राशिकेनयदि
न्तु दिनमिताहर्गणेन कल्पलब्धाणा। तस्यं तेन तदेवेना। [illegible] फलं च भगणादि भुक्तिथ॥ ॥स्पष्टीक
यातनगते स्फुटखचरसुखे सैव वा॥ मन्दुल्ये तिलियोधेकाप्रारु हद्या॥ ॥[illegible] ति नयामनेग्रहैः
सदृसियनवेद्याकलादिकल्पनावशात्स्फुटड्डतवसा स्मृता॥६॥ ग्रहाणामवगतिः प्रादानगोद्ध
धृतिरष्टमितयोजनैर्धिविहरेस्फल्येन सद्देदास्यवकेरासुस्यात्तायस्तुकलायेजलेक्षलिप्ताविलिप्ता
दयः कल्पिताः सीतितद्धयेनकाविमेदाकाविंशीप्रापिलवति॥ ॥अथस्फुटड्डतगत्फपपत्तिं रूपैर्यो
ननवालिकल्पवकारणी॥ ॥कल्पान्मह्वांश्चापिदिविपदस्वकलिमोकिताश्चाप्तजलब्धोलघुनिमिह
लिसुमहृत्यखलिप्ताः। तस्मादेतराशिजलघ्यारा[illegible]पिच्छमंदामंदाकाकारखशशधराद्वानिपाद्र
क्रमेण॥१०॥ यतोग्रहाणामायायोजनमध्यकेतारस्वदुकासासम्प्रापिरक्तस्यलिप्ताःलिःषोडशशा

५५

ताधिकच्चसुतमिर १६०० ताज्ञिखिद्विताश्चत्रोलयप्रमाणेरत्नेलाष्ठकलासुनिश्चार्थ्येकलामंडलेवज्रो
जनप्रमाणे।लिखितम्।यस्माद्वितोधिकश्चामंडलयपुर्वेतनयाष्ठकलाश्चपितक्षो महतिमहत्यस्मात्क
रणांछिद्रसकाशाद्दूहैस्थाद्बुधशुक्ररविज्ञनयपुद्धरानयपतिक्रमेणमंदातयत्वगच्छैतोलात्रिनपरमा
यंतोमंदमंदव्रजतीतिमंदा।कथ्वाशद्वव्यालेनछेदोपिनिरूपितो।यथासर्वाभ्यंतरेज्ञास्यकक्षाहस्त्रय
णिता।जिनरासरख्या ३२४००० चक्रालिमाकिता।चत्राउपातः।यदिकक्षाविष्कंभप्रमाणानियोजन
निलत्यैततेदिकयाकल्याकिमितिचक्रकला ११२१६०० छेदकलालक्ष्माश्रो [illegible] तिर्यैजनेशकाकला।
वीध्रालवतितदुपरिबुधकक्षा ४५३२१० चक्रालिसा ४८ ४१० किंचिद धिक [illegible] या [illegible] बृचाशियोज
नेस्काकला।तदुपरिशुक्रस्य १६६५६२९ कलाः [illegible] तत्काशैकिंचिदधिकसत्रिला
गव्यौविंशतिसुत्पशतमितेयोजने १२३ [illegible] २१६०० [illegible] उपरिरवेः कक्षा ४३३१४९७ चक्र
कलासस्काशैः २०० किंचिद [illegible] बृलिलिः थम इयामितयोजनेमंगोयेकाक
लातदुपरिभौ ११४९७।०२ २१६०० मस्यक [illegible] ४१ [illegible] कलाकलिनिर्दिष्टाकलाः ३७७ ३७१६ २१६०० किंचिदधि

सि.शि.
५६

केंद्रांविंशत्सेनखार्द्धैंशतिशतमितैर्यै [illegible] तिं तदुपरिशिन्कृत्वा १२७६६८७८७३ चक्र
लिप्ताप्रोक्ताविदधिकाब्दैसहितैर्भवन्त्यः [illegible] स्फोकलालवतितदुपरि
नक्षत्रकला २५९८८९८५० चक्रलिप्ता २१६०० [illegible] दर्शकृद्दादशसहस्रमितै।
यैर्जिनैरेकोककलालवतितेष्यालोभः लागेश्चिर [illegible] समध्यात्तक्षत्रछानवद्वेषुस्त
त्रेषुभत्रयहृत्कलालगतितत्रागतायहत्स्वमलकदाथ [illegible] कला दादुस्यतेनर
जकलायाष्क २१९७१२१ पिंवाक्रमातियाजनानिषद्भिमन्यहस्तद्वाधिकाविदाधिकेकोनपष्टि
विकलालिप्तिकावार्षिकीगतिर्लभ्यतेतयाकल्प्यागतेरल्पत्वात् एवमन्येषामपिकलाक्षेत्रावशाल्लभ्यामहत्य
श्चज्ञेया॥ ॥इतिसिद्धान्तशिरोमणिवासनाभाष्येप्रथमहस्तशुद्धि॥ ॥अथाहर्गणादौविशेषः॥ ॥
अत्रास्त्रवारार्थमहर्गणस्त्रसेकोनिरेकस्त्रियथायोपितहक्त्रो तदाधिमासावमशेषकेचकल्याधिमासाव
मयुक्तहानो॥१०॥ इहहियस्यातिथ्याशावारस्यागतःसर्वदहर्गणानलभ्यतेतदेकयुक्तेनाहर्गणेनेक
हीनेनवायथालाष्टावारआगच्छतितयालत्तेनयहास्साध्याः यतःसृष्ट्यादौसर्वहर्गणरविवारस्तत्ता ५६

१२२१
२०२५०
२१६००

५।२१०
७८७
३।७१५
२६०

त्रैपहर्गणेचंद्रवारः॥एवमत्रदिनमेकैकोवारोवर्द्धते॥ [illegible] सत्त्वदिनमेकैकोवासेवर्द्धते॥एवमत्रवारा:
सावनास्तिथयःपुनश्चोक्तास्तदुत्तरमवमानि॥ [illegible] समपहेवमेयुतितेमध्यकर्मण्यपगृहीतेसेकलाघट
ते॥ अपतितेपिसमपहीतेनिरेकतातिथुक्तिषुक्तमेवमेकवेनिरवक्तंव्यं॥ तदुपलब्धिरत्रावारेणात्तवति॥
अथतत्रतोविशेषः॥ तिथ्यायापितद्वदितादावियदिदिनगणःसैकस्यात्॥ तिथ्योपिसैकाग्राह्याः॥
अहर्गणेनिरेकेतिथयोपिनिरेकाः॥ अत्रेतदुक्तंभवति॥ अवमशेषात् छेदादूने नियतंकोध्याहतेरेकेकृते
दुर्विशेवन्यूनाहर्शेषेविहृतेलब्धाहंरविशुद्धतिथ्याधिमित्यादीयाश्चेवाद्या॥ तिथयो गृहीतोस्त्राश्चोका:
क्रष्टा॥ द्वादशगुणयोत्पाइतिसेकश्चोनिरेकत्वेतुरेचाहार्गणनाहिथयश्चानिरेक्षाः कल्वाहाद्व
गुणायोज्या॥ एवमधिशेषाच्छाशिमासत्वेन्यदा [illegible] धिमासशेषमपिकल्याधिमासे
तंत्तवतिकल्याधिमासानामहर्गणः [illegible] मासाधिमइतिरोत्यथाति
रेकत्वपक्षे॥ एवेन्यूनाहर्शेषेविहृतत्पादोशेकल्प [illegible] निरेकत्वावमान्येवावमशेषयेन्यतेनिरे
कत्वेकल्पावमैरहितानवमशेषमवमशेषवल्लनयात्पयेवनग्रतिदिनमवमशेषपयकल्पावमैत्तुपचय

53

ग्रि-प
५७

अथ लघुदिनगतो विशेषः॥ अथैवं सेवाल्पदिनगणोपि सैकेनिरेकेत्वनदा[illegible]मात्रामथाधिमासस्यानि
थी र्गृहीत्वा लघुर्द्दिनौघः सुधियाऽत्र साध्यः॥९॥ आयन्माम हत्पर्जणे एकको नैनेकता [illegible] जातघा लघु
दिनगणोपि॥ किंतु महत्पहर्ज्जणे कल्पान्तस्यैगणितं [illegible] गोविधिगाथा अत्र च एवमशेष
सैकैनिरेकैवा कल्प्यौ यतो न च हर्ज्जणान्यत्नैवमाशेष [illegible] तिथयश्च शेषः पश्यात राजन्यत्नेन लिहा
गुणस्यैकल्पवृतो नत॥ अनयोपपत्त्या किंचिहृन षड्ला धिकहरदश॥५॥ स्याचैव अवधाशिहरलेपि छेदा
एकराशौ त्रितुरीग ७० रूलवैन ०।०।०५।०७ युतस्यैकस्य ०।०।०५।०७ वमाधेयाराशियोगा विन्यत्रक्रम्पुविती
अल्पान्तरत्वादाचार्येणोपेक्षितौ सूक्ष्मार्थिना सुधियान्तु पूर्वोक्तोपपत्त्यै वो ह्यमिति॥ यदि पुनराधिम
सोत्पत्तिदास्पातितिथ्या उपादाय चैत्रसितादिगत तिथिभुर्मयोक्तप्रकारेण लघुर्द्दिनौघः स्या
त्॥ लघुर्द्दिनौघः इतिपदेन महर्द्दिनौघावधिमासतिथयो नग्राह्या इति सूचितं॥ यतो हृहद्दहर्ज्जणेधिमा
सा[illegible] लब्धा एवत्र विघ्यत्निल लघुहर्ज्जणे न्यूर पद्दादत्राहर्द्दैसाध्यतेतत्राधिमासस्यानयनाल्पावकाशात
धिमासस्यैत्नवैनातिथयोवशेषयाह्याः॥ ॥अधिमासगतो विशेषः॥ ॥स्पष्टोधिमासः पतितोप्यलब्धोय ५७

दायद्वा वा पतितो पिलब्धः। मैके त्रिरिके ऽक्रमयोधिमासेष्टदादिनोष्टकस्त्रधिया विधेयः ॥१:३॥ कल्प
युतोके नक्रसशेषविशेष दिनैः कृतेष्टकल्पत्ववाधिमासैः मैकान्निरिकान्मद्रुपातमासीस्त्रितः घसाध्यो।
खलुप्तुष्यचत्रो ॥१०४॥ अथाहर्गणानयनेऽधिकमाससमाहतात्कल्पगतसौरदिनैर्येऽधिमासा लब्
ततमध्यमेनमानेन कल्पगतसौरदिनानां मध्यमत्वात्कल्प्यसौरदिनानां मध्यस्पष्टत्वरात्ताव
धास्त्रथानेन मानेनाधिमासोय दिनलब्धोस्यस्पष्टसूर्यसंक्रान्तिः क्वचिदभावमासस्थलेऽप्यपततीत्यादि
लिप्तपाये ऽस्पष्टोऽधिमासः पतितः तदालब्धाधिमासाः सैकाः कृत्वा वृद्धिमताहर्गणः साध्यः। तथा तद
धिमासशेषमागततत्त्रिंशद्गुणितैः कल्प्याधिमासैर्युतैः कर्तव्या तथा तदा चैत्रादिगतमासाः सैक
त्कृत्वाऽप्युप्यवत्तो रविर्वृद्धोसे साध्योऽपकर्षात्माऽप्युप्यवत्तो दिवाकरावित्यमरष्ट चैत्रादियातास्तिथ्यः
दृष्टथञ्चस्याइत्यादौ रविव्रतिथ्याद्यमितपाठेऽप्योपयोगाः। अथ स्पष्टेऽपतितोऽधिमासो मध्यमानेन तु लब्धः
स्पान्तदालब्धाधिमासान्निरेकान्कृत्वाहर्गणः साध्यस्तदा कल्प्याधिमासदिनैः ६६७९८००००० रुधि
मासशेषे वर्द्धितीकर्त्तव्यो तथा तदा चैत्रादिगतमासान्निरेकान्कृत्वा चैत्रहर्गः साध्यो। अत्रोपपत्तिर्यथा

55

शि.टी. ५८

खलुयस्यपृष्ठगात्पात्क्रमश्चिनपरमार्थतोमध्यमानमस्तियत्तुमध्येमसानीकल्पितंतत्तत्पातायपतय:
स्पष्टेनचैवलत्वात्तत्पातकर्तुंनशक्यते।तेनसंपातितस्यैनमद्यच्युतत्वा।पिंयाखो।नपतितत्वेचदालक्ष्योपि
त्यज्यतामध्यममानस्यासत्वायाः।कृत्वा।युतोनैकमशो॥अंशेमित्यादि॥कल्प्याधिमासदिनयोगवियोगा
वधिमासस्येषयुक्तो।यतोधिमासानांसैकत्वेदिनगणत्रिंशता।दिनैरधिकोलभ्यतेतिनिरेकत्वेहीनाश्शेषं
तुमध्यमानजमतोयवेद्धिर्द्विनैर्मध्येड्गणेधिकगणोवाहीनश्चावड्गुणे:कल्प्याधिमासैरधिशेषं
युतोनिर्तैत्युच्यतेधिशेषस्यपृत्यहैकल्प्याधिमासस्तत्ल्योपपन्नत्वात्॥अथयद्येवमधिशेषैर्युतोनिरेत
हीतितदावैत्राद्दिमासाअपियुतोनितान्तवर्त्तीयतोधिमासशेषोधिमासेननिरितस्कृतइतिअथयस्य
छेधिमासेसतिसैकतायामकृतायांयुक्तधिमासेतिथ्ययोजन्यत्रैनतुवर्त्तमानस्यैवंनिरेकतायामकृता।
यामधिमासापातित्ययोलब्धात्पूर्वैर्विघसपात:सेकत्वंनिरेकत्वमप्युचितौ॥ ॥अथयत्तुद्विगतोविशेषः।
स्तुत्यानामेनपातितोपिसंलभ्यतेवहुस्थानंतदाखदहनैर्युतयादिनौघ:।एतद्दिदितिसुधियस्स्वयमेव। ५८
किंतुवालावबोधविषयमपकानिउक्तौ॥१०॥अथज्ञानेयत्नखरामैकृतवाधिमासाक्षेपशेषेणवत्त्युधिक

नाहत्वाजीविहीनसिन्नचरखरांमेरधिमासोपलक्ष्यःस्पष्टस्कन्नपतितस्त्वदालब्धोपिनग्राह्यः४।वेदृघ
नेतदाक्षुच्छिरल्यालवत्तितयावाङ्कसोरमासान्तरैनग्रहातस्याद्धतःस्पष्टोपतितोलब्धोपिनग्राह्यःता
स्मिन्नग्रहीतिविंशद्धधिकाक्षुच्छिरेवग्रहीमानवानितयाहर्गणसाध्यस्तस्युक्तिःसुगमापिबालबो
धार्थमयोक्ता॥ ॥अथाधिमासलक्षणम्॥ ॥असंक्रान्तमासोधिमासःस्फुटःस्याद्विसंक्रान्तमासः
क्षयाख्यःकदाचित्क्षयःकार्त्तिकादित्रयेनान्यतःस्यात्तदावर्षमध्येधिमासद्वयंच॥१८॥अस
क्रान्तश्चान्द्रोमासोधिमाससंज्ञकःयस्मिन्संक्रान्तिद्वयंतच्चान्द्रमासःक्षयमाससंज्ञकःपरंकदाचि
द्भवतितदाकार्त्तिकेमार्गशीर्षेपौषेवाभवतिनान्येषुमासेषु।अथयदिक्षयमासस्तदाब्दमध्येधिमा
सद्वयंभवति।एकःक्षयमासात्पूर्वंमासत्रयान्तरेपरोधिमासस्त्रयादूर्ध्वतोभवति।अत्रोपपत्तिःका
लेनचैतिस्फुटःशशीनैक्रामन्तवक्रे विवरेणगत्योः।मासःसचान्द्रोक्षयमाः२९कुरामाः३१सूर्ये
द्वक्सात्कुदिनप्रमाणमितियदिचक्रकला२१६००सूक्ष्मान्तरेण७३१।२६।४१लब्धालब्धं२९।३१।५०
नेति [illegible] पवनदिनादितिमध्यश्चान्द्रोमासः।अथयपंचां [illegible] मा२९पत्तिथयः१५पक्षमा३०सार्द्धदिवसः

57

त्रि·टी·
५९

२४।२९ कुदिनाद्यमंहस्पार्कमासोऽर्को १४ खक सदिह निर्दिष्टांगरामाद्रिदिनैर्यस्य हाद्यालागा॥१॥
२६।१७।३२ एभिः सावनदिनैर्मेषेऽपोरमासोऽवतीहि स्फुटस्यो रोमस्य स्फुरविशालिवशाच्च्युना।
धिकक्षालवतीय दात्वकपाक्षिक नाऽधिक [illegible] कसकेकोनात्रिंशतादिनैः किंचिदधिके
२९।२९।३ भावनैरर्कोराशिमतिक्रामति ततश्चो [illegible] मासादाधर्कोऽरविमासोऽलवति एवैरविमा
सपरमाल्पता वीवीड्रोमासिरीकास्त्रिद्वयस्पार्द्धेलवोजायते एकमधिगति स्फुटश्चिकादित्रयोक्तं
स्पोद्यभतेरल्पावाश्रीप्रतिवह्नकाले लवतिश्रुता चयन्क्रिकादिच्चयनेनान्यदेहेफलो पुनर्मस्त्र
यानीतरहर्षमपि गतेरपवयाशोगमासो वर्द्धते तस्य नवमश्च मासस्य लघुत्वादृष्टेकोऽतस्तव श्पीसे
नवरतिवर्षमध्ये धिमासद्वयमप्यु स्यात शतिसद्द्विसपपद्ग्रहा॥ ॥अथ यदक्षयमासलवकालः॥ गतो
ख्याह्निनैर्दैर्नेः शाककालेतिथीशेर्भेतिषत्यया गाद्वस्सूर्यैः॥ गजघ्न्यब्धिनूक्तिहाथ्याद्यायशोयीक्र
वेदेह्ववर्षेष्वक विज्ञोकुदिश्या॥१०॥ खवाब्धि शकलूनसहस्र ९७४ मितेशाके गते सत्ययं क्षयमासोजा ५९
तश्यातोहस्यातिप्रमाण्यायोरस्फुटमासमिहास्य १०२६ शाकस्य समयेसवत्समोत्पत्तिः एषयुगाद २६

वर्षेणमयासिद्धान्तशिरोमणीरचितइतिभुजसिलोऽक्षपक्षिमितेशाके १०७२ऽस्ययंग्रन्थरचना
ततःक्षयमासोतोऽब्ध्यद्रिनंदैर्मितेशाककालेगतेक्षयमासोगतस्तुचितमेवतथापंचदशाधिक
शतोत्तरसहस्रमितेशाके १११५ क्षयमासोभविष्यतीत्यथांगाक्षसूर्य १२५६ मितेशाकेभविष्यतितथा
गजाद्र्यग्निभूमि १३७८ क्षयमासोभविष्यतिएवमुपदिश्यप्रसंकेतेनोपसंहरतिप्रायेणाकुवेदेन्दुव
र्षैः १४१ क्षयमाससंभवः।यथांगाक्षसूर्य १२५६ कुवेदेन्दु १४१ तैर्युता १३९७ एभिर्न्यूनचतुर्दशशते
क्षयमाससंभवः।एवमष्टात्रिंशदधिकेःपंचदशशतेक्षयसंभवएवमन्यत्रापि।अथप्रसंकेनान्तरेणापु
पसंहारः।क्वचिदूनविंशवर्षैरपि।यथान्यूनचतुर्दश १३९७ मितेशाकेक्षयसंभवस्तन्न्यूनविंशत्या १९
र्विरहिते १३७८ पिगजाद्र्यग्निभूमिक्षयसंभवात्तुल्यंवमन्यत्राह्यं।प्रायश्चेत्यनियमद्योतकंच
मुक्तश्चोपपत्तिः।मेषादौसूर्यगतेस्वल्पता।सौरामासात्पचितालैर्वैतिचूस्त्वल्पः।अथएकत्रिंशति
दिनमितायांशुद्धौलाडपदमास्याधिमासःसंभवतितास्मि [illegible] कार्तिकादित्रयेक्षयमासःसंभावि
नोत्तवति।एकविंशतिदिनाशुद्धौसंभवात्कुवेदेन्दु १४१ वर्षैश्चिरकालेसंभवतीतियथाऽब्ध्यद्रिनंदैः ९७४

सिटी
६०

मितेशोकेऽयमासोहष्टः।तत्रत्याष्टशुद्धिः।यतोद्धपराग्रे त्रिमस्मानिशेषा अतः शाकारैलात्पूर्णं
कलेर्गताब्दाः ३१७८नंदाद्रीडुगुणामिता [illegible] अत्र शुद्धिः ४।१५।३ द्विरामे ३२
भुक्तिः १२८।४८।५२।३० नक्ताः १३ [illegible] ।३० [illegible] शुद्धाः ४५ दत्त ३ युक्ते ४५८५।
१।५२।३० विलक्रे स्वरामे ५३१ कलेरधिमासाः थिके १।१८।५२।३० शुद्धिजाता।एवं कुवेददु ४१ कि
रधिके शाके ११७५ तिथ्यासमितशुद्धिः २१।१८।१५।व्येमगात्रसूर्यमितो १५६ शुद्धिः २१।५५।३७।३०
अत्राष्टोशत्रपाधिकषष्टीलिप्ता २।२।३ रधिकशुद्धिर्भवति।तथा विधो कुवेददु ४१ वैपरीत्यन्व
तिकुवेदैर्न्मांशशुद्धोसाध्यामानायां द्विधाद्दाध ४१ द्विरामेः ३२ फलेः ४।२४।२४।३० स्वरामे ३० फलाः ४२
मनयोरैक्यौ ८।०६।२४।३० शिव ११ ग्राह्य १५८ ४ युक्तौ १५६।०६।२२।३० स्वरामैः शेषेयत्राद्दिक २।२।३०
एतदैवेरब्बयामासोवङ्कालेसैनवती।अतश्चुवेदडुवर्षे स्यकेतक्ते किञ्चिद्धानविंशत्या १९ द्धात्र
रपिब्लयमासः।तेरपि १९ द्विधाद्द्वाद्विरामे स्वरामेश्वराका इत्यादिनाशुद्धिः १।३७।३० भवति।
एतदन्तरात्याधिमाससंभवोलभवति।प्रायेणचित्रीशात्तन्तरापिकुवेददैडुवर्षे स्यमासस्तत्रशुद्धिर्द्विना
ने

६

60

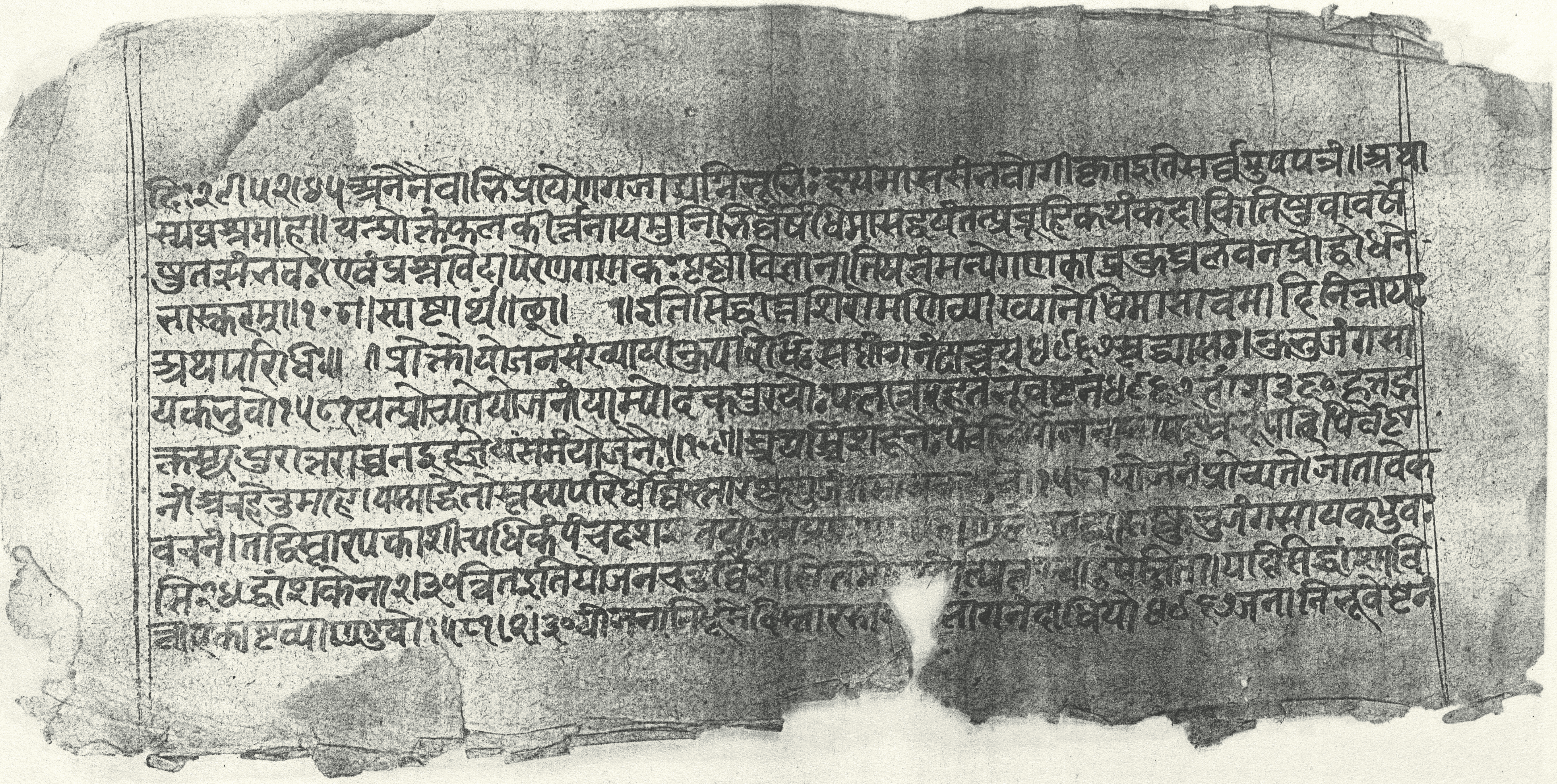

दि॰२१।प१३४५ अनेनैव वासिष्ठप्रायेण गजायमित्तुमिः स्यमासमीलवोगी छात इति मर्त्यमुवपत्री ॥ अथा
स्यप्रश्नमाह ॥ यत्मा केफलकर्त्तेनायमुनिभिर्विधेधिमासहृयं तत्प्रव्रूहि कियंकदा वितिखवावर्जे
श्रुतस्मीलवः एवं प्रश्नविदापरेणवाराक : प्रष्टोवितानातिमदीमन्यगणकाप्रकाप्रलवनप्राहोधने
तास्कस्मृ ॥१॰॥ सा॰ष्टार्थः ॥ लु ॥ ॥ इति सिद्धान्तशिरोमणिव्याख्याने धिमासावमादिनिर्णयः
अथ परिधिः ॥ ॥ प्रोक्तो योजनसंख्यया कुपरिधिः सप्तांगनंदाब्धय ४९६७ स्तद्व्यासः कुभुजंगसा
यकभुवो १५८१ यत्प्रोच्यते योजनं याम्योदक्पुरयोः पलान्तरहतं भूवेष्टनं ४९६७ भांश ३६० हृत्
तैर्भक्तस्य पुरान्तरस्य सदृशं स्वं स्यमीयोजनैः ॥१॥ ग्रीश्रुचायम्विराहत्नेः प्ववि [illegible] पाद्विपवेष्ट
नी अनहेतुमाह । यस्मादितो भूस्यपरिधिर्विस्तारः कुभुजे [illegible] १५८१ योजनेभ्रोच्यतो जातावेद
वननौ तद्विस्तारप्रकाशौ व्यधिकीपचदश [illegible] १५८ [illegible] सिद्धं कुभुजंगसायकभुवः
सि१०ध्रद्धांशकेन्ना १२७० चित्र शतयोजनरुद्रांशि [illegible] पद्धितो ॥ यदि सिद्धांशावि
वाजका स्वष्ट्या कुभुवो ॥१५८१॥ ३९२७ त्रीमिनानिर्दिनि विस्तारस्ता [illegible] दागनेदब्धियो ४९६७ जनानि भूवेष्टन

गणितेतपिोख्यामेतनेक्षि३ ६२० एतेविप्र [illegible] गतिखिप्तहत्स्त्र३तिथ्यामि ष्पण। श३
६१ भनेदासिहते ६२० ७५०३७ ६३० सार्द्धैर्वाद्यमतिः [illegible] हीगमध्यं भ्रमितेन्नूप दि [illegible]॥
खेदकैकेवार्यं जटादिसिरविर्येयदवयाद्याशमपातेय [illegible] मोकं त्यतेपिरुष्मधाद्ध
यवमेपुलेकनिश्चदिनदिनशाप्रिसृज्येतेन निनक [illegible] गाय [illegible] योग्यअष्टपुराम्न
१ रयोजनतानमाहात्यामपोत्तरपुरयोरन्तरा ग्रामोर्यंन्ययामा [illegible] यद्गविनाय
यानपुरयोरन्तरांशे विवरंसवलितेनाचुपातस्तु शशिकेनयदिसौ [illegible] शरीरं सूपरि
योजनानि दिखेवेशेश हाक्षिमितिपक्ववृत्ताविलाः पुरान्तरा [illegible] अत्वानेकोति
जागच्छावपुरयोरन्तरताक्षीशावाञ्छिवयामनेलक्षणमाणेलीवद्वादेरेखमध्यसंख्याक्रायुले:
पद्गुणितेभ्रवुलिर्शध हस्तेयुतर्लिश्रुवली हदे डक्नेशः [illegible] तथा स्याच्चोजनेक्रोशषद्
येनेति॥ ॥अथपरिधिस्फुटीकरणं॥ ॥ [illegible] गुणितोसवे [illegible] मध्याहतायद्वाद्दाद
रसगुणः सविषुवत्कर्णनक्तः स्फुटः॥ ॥लंबज्याघ्नत्रिज्ययाभूपरिधिर्गुणनीयास्फुटश्चयावद्ध ६१

बाऽल्पत्वाद्धेतुगोऽसंभवः। चरखंडोत्पत्तिर्यथा। मेषांते स्फुटसायनसूर्यभुजः।१।० भुजज्या।१७१९ क्रांति
ज्या।६९८।३० एतद्वर्ग ४८७९०२।१५ त्रिज्यावर्गात् ११८१९८४४।५ न्यूनलघुज्या ३३६६।१७ पलप्रभाकर्णपाः।५
४५ क्षितिज्या ३३४।४१ चरज्या ३४१।५० चरप्राणात्म ३४२।११ सायनस्फुटसूर्यभुजः।२।० भुजज्या २९७७।
क्रांतिज्या १२०९।४१ द्युज्या ३२१८।०९ क्षितिज्या ५७९।३९ चरज्या ६१९।१५ चरप्राणात्म ६२४।३३। भुजः ३।
० भुजज्या ३४३८ क्रांतिज्या १३९७ द्युज्या ३१४१।१२ क्षितिज्या ६६९।२० चरज्या ७३२।३७ चरं ७३८।१८ इमानि मे
षादि राशित्रितयस्य चराणि ३४२।११ ६२४।३३ ७३८।१८ अधोधः शोधितानि। ३४२।११।२८२।२२।११३।
४५ प्राणात्मकानि कारण्यां चरखंडानि जातानि षड्भिर्विभक्तानि ५७।२४४।४७।५२९।१७। पलमयानि।
प्रकारांतरेण चरखंडानि। पलप्रभाकर्णपाः।५।४५ त्रिष्ठा दि१० नाग८ सत्र्यंशगुणी ३।२० चिनिघ्ना ५७।
३०।४६।१९।१० इमानि पानि। पपलात्मकानि स्थूलानि चरखंडानि। स्थूलत्वमेषां चरखंडानां यथा
यद्यत्र पलप्रभा एकांगुलात्तदैकराशिभुजस्य क्रांतिज्या ६९८।३० क्षितिज्या ५८।१२ चरं प्राणात्म ५९।
२६ राशिद्वयभुजे क्षितिज्या १००।४८ चरं १०१।४१ राशित्रयभुजे क्षितिज्या ११६।२५ चरं १२७।४ तत्र चरा।

63

शि॰ री एप्रधोघः परिशोधितानि निपल २६।४८ न स्था।१९।४४ चरखंडानि जातानि षड्गुणितानि राशिप्रमाणानि ३।३।७
पलोलापिका नियचाधिको नायलप्रमाणावतीयथे मिखंडे ये पतेत ज्ञातद्देश चरखंडानि स्फुटरीत्युपपन्न
अतो दिक् १० नाग ८ सप्त अश्व ७ यरा ३।१० अयाथ्वस्था येंमल्पान्तरोप्यंगीकृतस्तेन स्थूलानि चरखंडानि तै
र्यदवा भेवरंतत्पदुरां प्राणात्म भवति। प्राणात्मताया वक्रुचे येषु संपद्यते तेन छत्रछसस्थूलत्वं सूक्ष्मंभ
वति। दिङ्गा मसप्त अश्व युग्मा युग्मा कस्य वाल्पवाधापसमासं भवस्नेन खंडानि जपात्रपाणित ज्ञातफलं चरम
पिज्यात्र पमतः स्थूलतरं खेचरं पिष्टक्ते ततः सूक्ष्मं भवति। एवं चोक्तप्रकारेणाल्पते तेति यदिवापि सूक्ष्ममिति प
रिकल्पयति॥ ॥अथ दिनरात्रिप्रमाणम्॥ ॥चरघटी सहिता रहिता क्रमात्तिथिमिता घटिकाः स्व
ल्पुगोलयोः भवति तद्युलं निजसावनं खखयुग्मातः पलितं जनादत्त्व। सौम्यगोले चरघटी भिः साहिता
पंचदशघघकर्तव्याः या भ्यो रहितास्ता दिनार्द्धं भवति। तद्यथ यस्य हस्यचरेणसहितारहिता वा गोलाद्व
घारेणातिथिघटिकाः कृत्वा तस्य य हस्य सावनं दिनार्द्धं भवति। तदेव वेत्रिशद्घटी भ्यः शोधितं तदा रात्र्यर्द्धं भ
वति। सूर्यसावनं यथा। सूर्यचरस्वांनीतं।१।४ प्राणा पत्रियाम्यगोलत्वात्पंचदशघ घीरहिता।१४।४१।० २ दिनार्द्धं जातं

गुणं २९।२२ अर्कसावनं दिनं जातं। दिनार्द्धं। १५।४१।२८ चरयुतातः ३० न्यतितं १५।१२।८ २ सूर्यसावनरात्र्यर्द्धेन
तं। चंद्रादीनां सावनान्यप्येवं दर्शयिष्यामः। नात्र वे सावनं दिनं बहूपयोगि चान्निख्यते। तथा च सूर्यसिद्धांते
ग्रहोदयप्राणहताः खखाष्टैकोद्धृता गतिः। चक्रासवो लब्धयुताः स्वाहोरात्रासवः स्मृताः इति। उदयेन
मेषादिना रविस्फुटभुक्तिर्गुणिता च मीनोदयस्तेन। १३२० रविस्फुटभुक्तिः ५९।८५ गुणिता ७८३५० राशिकलाभिः
१८००। नक्षत्रप्रं ४४ प्राणाः एतच्छत्रभोगाः ११। एभिः प्राणैः स्त्रिथिमिता घटिकाः संयोज्याः। ५।११ ततो याम्य
गोले चादरवचरा सुनि ११। स्तारहिता। १५।४१।२२ एतच्चान्द्रसावनदिनार्द्धं। त्रिंशतः मनाव्हरास्त्रे: ३०।३
४ पातितं जातं १५।१२।१२ निशार्द्धं नात्र चंद्रवोपपत्तिः। उन्मंडलक्षमावलयान्तराले ध्रुवासन्ने चरखंड
कालः। अहोरात्रवृत्तखंडे क्षितिमाद्धूर्द्धं स्थेयावत्कालस्तावत् हितं। अधस्थे रात्रिः। याम्ये च्चोत्तर
गोले होरात्रवृत्तं क्षितिजादूर्द्धमाधिकं। भवति। याम्ये गोले विपरीतं। अत स्तिथिनाडिकास्वचरघटीस
हिता रहिता इत्याद्युपपन्नं। अथ ग्रहाणां चरखंडकर्म।। ।।चरघ्नभुक्तिर्द्युनिशासु २१६०० तत्कालपो
नयुक्तः खचरो विधेयः। क्रमाद् दृग्दृष्टौ। गोलगोर्के सूर्योदये व्यस्तमतोस्तकाले।। चरोत्पन्नासुगुणां
ग्रहस्फुटभुक्तिरहोरात्रप्राणैर्भक्ता फलकलाभिरुत्तरगोले ग्रहो वर्जितो याम्ये युतः कर्त्तव्य एवमोदयिको।

65

शि·री ग्रहाः। आस्तकालिकस्तत्सौम्यमो लेसहितोयाम्येरहितः। पश्चात्सूर्यभुक्तिःस्पष्टैतत्कालीना ५।२।४।५०
रासुभिः ११।२४ गुणिता ६६।६६।०६ शनिशासुभिः २।१६।५९ मंदफलाच्चातिः ५ याम्यगोलगः स्पष्टः स्वर्कः
१२।०४।१४।२९ औदयिकत्वाद्धतः १२।०४।१४।५७ चंद्रभुक्तिः ७९१।३४ वरगुणा ८८।२९।५।२६ अहोरात्र
स्फुलचंद्रं ४।५। स्पष्टे चंद्रे ११।१२।३।५८।१८ याम्यगोलस्थेर्के औदयिकत्वात्स्वायुतो ११।१४।३।१३ सौम्यभु
क्तिः ३६।२७ वरगुणा ४०८५।१२ अहोरात्रघटीलब्धाः ११ याम्यगोलस्थे सूर्ये औदयिके ग्रहे २।१८।५५।५२
योज्यं ११।१५६।८ बुधभुक्तिः वक्रा २९।४८ वरफलं ०।०६ बुधे १०।१३।५८।५० भागा। वक्रिणि ग्रहे विपरी
तद्भानुः १०।१३।५८।४४ गुरुभुक्तिः १४।३३ वरफलं ०।१४ धनं १०।२४।४३।५४ शुक्रभुक्तिः ७४।१५ वरफलं
०।२३ धनं ११।२१।२८।५७ शनिभुक्तिः ६।१६। वरफलं ०।०२ धनं १२।२।३।१६ चंद्रपातभुक्तिः ३।११ वरफलं ०।
धनं १०।४।३।१३। ॥ उपपत्तिस्तु लंकोदयाग्रहाश्चौदयिकाः क्रियन्ते लंकोदयतद्देशोदययोर्मध्ये वरका
लः अतोनुपातः। ग्रहारामे होराके ... सूर्यभुक्तिः तदा वरासुभिः कियतीति। उत्तरगोलस्थेर्के लंको
दयानन्तरमाकस्वोदयः याम्ये पश्चात् विशेषगोले व्यस्तः ॥ ॥ अथमेषादीनां लंकोदयमानानि ॥ एकत्वराशौ ८५
दृष्टीजपकार्याहयोस्त्रिभस्यापिकृतीहतानास्वस्वापमज्याकृतिवर्जितानां मूलानि तासां त्रिगुणाह

तानि। स्वस्वक्रमौर्व्यां विनिजेत् फलानां बाणान्यधोधः परिशोधितानि। क्रमोत्क्रमस्थानि निरंतरेशेमे ज्या
दिक्कानामुत्क्रमतः स्युः। एकस्य राशेर्हती पाज्याद्ययो राशेः यत्र हता ज्या विमस्य ज्या विनिस्मै वक्ष्यन्न रहिता। शृ दे
लघुज्यानि समार्थः। आमौ वर्गितानां स्वीयस्वीय क्रांतिज्यावर्गैर्वर्जितानां मूलानि कार्याणि। तानि त्रिज्या
गुणितानि। आत्मीयात्मीय धुज्याप्त फलानां धरेण्य धोधः शोधितानि। मेषादीनां त्रयाणां क्रमेणोदया:
कर्कादीनां च पलाः। सुक्रमेण तुलादिष्वाणां तेषां तु नत्क्रमेणौ वलंकोदय प्राणाः स्युः स्ते षड्हृता: पलतौ ति
तद्यथा एकराशिज्या १७१९ वर्गः २९५४९६१ क्रांतिज्या ६९८ः। वर्गः ४८७९०२। पा वर्जिता। २४६७०५८। अस्य
मूलं १५७०।४१। त्रिज्यागुणं ५४००००९।१८ धुज्याप्तं ३३६६।१७ दीफलं १६०४।-९ धनुः १६७०।८८ द्विराशि
ज्या २९७७ स्या वर्गः ८८६२५२९ क्रांतिज्या १२०९।४१ स्या वर्गः १४६२२२३।४६ वर्जितो ७३९९९९५।
१४ स्मान्मूलं २७२०।१८। त्रिज्यागुणं ९३५१८७५।४२ धुज्या ३२१।८ गयासं २९२०।५।५९ फलधनुः ३४
६४।३५॥ ॥ राशित्रयस्य ज्या ३४३८ स्या वर्गः ११८१९८४४ क्रांतिज्या १३९७ वर्गः १९५१६०९ रहितं ९८६८२
३५ तन्मूलं ३१४१।२२ त्रिज्यागुणं १०८००००।८।२६ धुज्या ३१४१।२२ समे हरत्वाज्ययोः साम्यात्रिज्यैव फलं
३४३८ वद्धनुः ५४०० धनन्यधोधः परिशोधितानि। १६७०।८८। १७९४।२३॥ १९३५।३५ एते क्रमेणामे षवृष

67

शि.टी

मिथुनान्तानां लंकोदयप्राणाः उत्क्रमेण कर्कस्य १९३५।१५ सिंहस्य १७९४।२७ कन्यायाः १६७०।०८ तुलाधरस्य।१६७०।०८ वृश्चिकस्य १७९४।२७ धनुषः १९३५।१५ मकरस्य १९३५।१५ कुंभस्य १७९४।२७ मीनस्य १६७०।०८ पलमया मेषाद्युदयाः २७८।२९९।३२३।३२३।२९९।२७८।२७८।२९९।३२३।३२३।२९९।२७८ अत्रोपपत्तिः। उद्वृत्ततः क्रांतिमंडलस्य द्वे चे त्रिभुजमुत्पद्यते। यो मेषादेस्तस्य ज्या सा परममंडले कर्णः। तत्र तत्परमज्या भुजः। तद्वर्गान्तरान्मूलं वृषादेरहोरात्रवृत्तस्य कोटिः। एवं राशिद्वयस्यांत्यस्यापि। अथासां कोटीनां त्रिज्यापरिणामायानुपातः यदि द्युज्यावृत्ते इयं कोटिः तदा त्रिज्यावृत्ते किमिति। कलानां चापीकरणे वृत्तपरिणामात्पतय वगोले। मेषादिजीवाः क्रतयोयवृत्ते तद्भिन्नकान्तिगुणा भुजाः स्युः।। ।।तत्कोटयस्तु द्युनिशाख्यवृत्तेष्वा मार्द्धवृत्ते परिणामितानां। दोर्भिस्तु तासामसवः स्थिता ये ते वा विसुद्धा उदया निरक्षाः। इति सर्वमनवद्यं।। ।।अथ प्रकारान्तरेण लंकोदयमानं।। ।।टीकादिराशप्तजकोटिजीवास्त्रिज्यागुणाः स्वस्वद्युज्ययाप्ताः। वामकृताः प्राग्वद्धो विसुद्धाः कारादिकानामुदयाः सवा वा। कर्कादिराशीनामत्रोयाः कोटिज्यास्त्रिज्यागुणाः स्वकीयस्वकीयद्युज्याप्ताः। फलानां धनूंषि पूर्ववद्धो घः शोध्यानि कर्कादीनामुदयाः सर्वे निरक्षा इति वा लंकोदयाः। तद्यथा। कर्कान्तगस्य रवेस्य ४। युग्मपदत्वादेष्यं भुजः २।० तदा कोटिः १।० कोटिज्या १७१९ त्रिज्या

८५
२

68

गुणा।५९०९८२१ अत्र तत्प्रयाणकज्या ३२१८।०९ घासं १८२६।२६ फलमनु: १८३८।० सिंहांतकोटि ४।० ज्या
२९७ त्रिज्यागुणा १०२३४९८२ द्वितीयघुज्या ३२६६।१७ सा ३०५१।०१ फल धनु: ३७३२।१। कन्यांतेको
टिज्या ३४३० त्रिज्यागुणा ११०८९८४४ अन्त्या त्रिज्येव घुज्या ३४३८ मयासं ३४३८ फल धनु: ५४००
प्राग्वद्यो विशुद्धो: १९३०।१०।७९५।१।१६६।३८ एते कर्क सिंह कन्योदया: एवं तुलादयोपि। अत्रोपप
त्ति: कर्कोदय: परमक्रांति जिनांशै: प्राची विक्षुड्डक्रमस्था: क्रान्तिवृत्तमपि कर्कांते द्विराशिकांत्यंशै: प्र
ची विक्षुड्डस्तत: सिंहांत एकराशिकांत्यंशै: तत्र तत्कन्यांते प्राच्यामेव याति। यत: क्रान्तिपातात् मज्ञात्रं
नाडीवृत्तस्य संनिधौ यावत् क्रान्तिवृत्तं निवेशयते तावन्मेषादौ कन्यांते च द्वितितिजाशरै: स्यात् ततो मीनमेषकन्यात्व
ला स्तिर्यक्त्वाद् अल्पेन कालेनोदयन्ति। कर्कादौ धनुषोन्ते वा ऊर्द्ध्वं च नाडीवृत्ते च बहुक्रान्तिवृत्तं यावन्निवेशयते
तावद्दूरीभूतं तस्मात् ततो मिथुन कर्क धनु मकरा अजर्द्धस्थिति चात्ता महता कालेनोदयन्ति। अन्येषामपि क्र
तिवशाद्धयोरपचयस्तिक्रांतिवशेनैवोदयानामुदय: क्रान्तिर्भुजवशादुपचीयते। कर्कादावेव भुजको
कोटिरेव यथोर्द्ध्वसंस्थितिस्तथोपचीयते न वर्तते। अतएव अतश्चकारिवाजेनैव कश्चिद्द्वित्रिराशिज्या गृहीता:। अथ या
सिंहादौ घुज्या सैव हयांते पि। या कन्यादौ घुज्या सैव मेषान्तेपि। मेषादौ कन्यान्ते च क्रान्त्यभावाच्च। त्रिज्यै

शि·टी वधज्याकर्णपात्ताद्यन्त्राभामास्थितराशित्रयस्योदयानामूर्ध्वस्थितिश्चाक्रमेणोपचयस्तदुपलब्ध्यैएकादि
त्रिराशिज्या ह्यज्या हृत्क्रमतः संभाव्यानुपातः यदि स्वस्वखंडज्याहृत्चेपताः कोटिज्यास्तदा । त्रिज्यारत्रेकिमि
तिफलं कर्णपात्रान्क्रमस्पराशित्रयस्य द्युज्यात्मकं दरापचयाय यथाक्रमं उपचितं भवतीति सर्वमुपपन्नं ॥ ॥
अथ प्रकारान्तरेणोदयाः । मेषादिजावास्त्रिर्युहृघ्नमौर्व्याः कर्णाहृताः स्वस्वदिनज्ययावावापीकृताः प्राच्य
दष्टौ विशुद्धा मेषादिकानामुदयासवः स्युः । मेषादिज्या १७१९।२९७७।३४३८ राशिदिनज्या वा ३२४१।३२१ गुण
५४०००९०।५।५०३४ ३८ घनरपिलब्धमप १६७०।२४६४।३३५४०० पूर्ववद्व्याविशुद्धानि १६७०।०।१७
९।२५।।१९३५।२७ मेषादिकानामुदयप्राणाः इति वामवर्त्ति ॥ अथ निष्पन्नासवः । ते चाङ्करूपाः १६७० शरगो
द्विवेदाः १७९५ पञ्चवाग्निनंदचन्द्रमिताः १९३५ अथैते क्रमोत्क्रमस्याः स्वस्वखंडकैः स्वैः क्रमोत्क्रमस्थैश्च विही
नयुक्ताः मेषादिप्राणास्तुदयाः स्वदेशे तुलादितो नीचविलोमसंस्थाः । ते मेषादेरुदयास्त्र्यादिनृपाः इत्यादि
यथोक्ताः १६७०।१७९५।१९३५ अथैते उत्क्रमसंस्थाः १९३५।१७९५।१६७० निजदेशजैः स्वस्वखंडैः ३४१।२०७।११६
११६।२०७।३४१ क्रमोत्क्रमस्थैर्विहीनयुक्ताः इति क्रमस्थैर्हीनयुक्ते क्रमस्थे कर्क्याः । १३२९।१५८८।१८१९।२०
५१।२००२।२०११ मेषादिकन्यान्तानां षण्णां राशीनामेते काश्यपासुदयाः एवमन्यदेशेपिपलभेदेन वरंसमाध्यमेषा ७६

छूदयाःस्फाध्वाः।। अमामेवाछूदयाविलोमस्थाः २०१श२०१।५।२०।५।।।८२ला।५।। १५।।१३२८ तुलादिमीन
न्नानामुदयाकाःस्पाःधनकालेनराशिरूदेतितस्माडाशेःसमस्तेनैवांशाकलाद्यवछिन्नेनकालेनास्तंयाति
अस्यवामनास्रिवक्रमारास्त्थितिनाडिकाभिःरुथक्कसमुद्यंतितिरहरेशे स्यरैगोलेसम्यग्याख्यास्या
मः॥ ॥अथहोरादिसाधनेनैपुरापेनच्चेत्राणांस्थूलछूदयमवत्रिराशीनांस्त्रुमाथ्यीहोराणांद्रेक्काण
कानांचरास्मुदयमाधनवद्धोराडेका।।।।दपो।।पिसाध्याःयथापवंदशमाणानंज्यपाहोराज्यास्ताःप्रडातत्रपंच
दशाज्या ८९० क्रांतिज्या ३६।३९। स्यावर्गः।।१२०२९०।४२ छूज्या ३४।८।५५ त्रिराशिदिनज्या ३१५।१२२ गुणि
तास्तुजज्या २०८५८६।२० फलं ८३।४४ धनुः ८२५।४५। एकराशिफल धनुः पूर्वांतीतमेव।।१६०।०८ सार्द्धरा
शिज्या २४३१ क्रांतिज्या ९८४६ वर्गविधावि ज्याया ९७५ ६८२।५८ द्युज्या ३२९३।२ त्रिराशिज्यागुणा भुज
ज्या ७६२६६।२।२२ फलं द्युज्याप्त्या २२१।०१ धनुः २५४६।२२ द्विराशिधनुः पूर्वोनातं ३४६४।२२ सार्द्धद्वि
राशिरज्यागुणा भुजज्या ७६२६६२।२२ फलं द्युज्याप्त्या २२१८।०१ धनुः २५४६।२२ द्विराशिधनुःपूर्वोनातं २४
६४।२२ सार्द्धद्विराशिशंज्या २२२१ क्रांतिज्या १२४९।२७ वर्गः।। ८८१५।८ द्युज्या ३१६२।०४ त्रिराशिज्यागुणिता भुज
ज्या १०४३२५७८।४२ फले २७९८।१४ धनुः ४४२४।२७ त्रिराशिधनुःपूर्वोनातं ५४०० इमानिधनूंषिसर्वेषु

71

पि·टी धोधःपरिशोधितानि ८१५।४५।८४४।३३।८७६।२४।७।७।१।१९६०।६।८७५।१। एतेमेषादीनांहोरोदयालंकाया
जाता:॥ ॥कास्पष्टाश्चरखंडास्कतच्चपेवदशा।शज्या।द्विक्रमेणाह्निनिज्या।१७३।१७ चरज्येवधन्तपोसंभवाचरं१७
४।१५। एकराशेश्चरं ३४।१११।सार्द्धराशेःह्निनिज्या।४७३।१८ चरज्या।४८४।०८ धन्त:४८५।१४। राशिद्वयस्पचरं
६२१।३३।सार्द्धराशिद्वयस्याह्नितिज्या।६४६।३१ चरमा।७०३।०२ धन्त:७७०७।५४ राशित्रयस्पचरं७३८।१८ अधो
धःशोधितानि।७४।२५।१६८०।६।२५।२३।२३६।४९।८५।२१३०।२४ एतेदयांक्रमोत्क्रमस्पाश्वर:खंडैरेसिर्विहीन
भुक्ताःहपश।६७६।७२३।७९१।८७५।९४५।१००६।१०४५।१०४५।१०३०।११०११।१०००।१०००।१०११।१०३०।१०
४५।१०४५।१००६।९४५।८७५।७९१।७२३।६७६।६५१। एतेकांशपाहोरोदयाःइष्टप्राणोदयास्क्तदशांश।१०भु
जज्या।५८१।क्रांतिज्या।२४१।५३ द्युज्या।३४२९।२९ह्निनिज्या।११५।चरज्या।२।६।२।विंशत्यंश।२०भुजज्या।१७
५ क्रांतिज्या।४७७।२७ युज्या।३३।५१ह्निनिज्या।२२८।४६ चरज्या।२३१।३५ धन्त:।२१५।२६। एकराशेश्चरं३४।१२
चत्वारिंशदंशानां।१।१०।ज्या।२२०९ क्रान्तिज्या।८९७।२६ द्युज्या।३२१८।४५ ह्निनिज्या।४३०चरज्या।४४५।३३
धन्त:४४६।३१ पंचाशदंश।१।१०।ज्या।३६२।४० क्रांतिज्या।१०६८।४५ द्विनज्या।३६।७।१० ह्निनिज्या।५।१।३५।च
रज्या।५२९।१६ धन्त:५४१।२९।द्विराशिचरं६२४।२३।समसप्तंश।१।१०।ज्या।३२२९।४० क्रांतिज्या।१३।१।२५ दिनज्या।३१ ९३

७७।४०क्षितिज्या६२८।५०चरज्या६५०।२७भुजः६८४।२५।अशीत्यंशः११०ज्या३२१४।२०क्रांतिज्या
२३१।५।२१दिनज्या३२५०।५९क्षितिज्या६५०।५६।चरज्या७८।५७भुजः२७२४।१६।चिराशिचरं७३८
१८अथोपशोधितानि।११६।०।११५।२३।२१।४५।१७४।११।२४।५७।८।४।६३।३।३२।४।१।४।३ऋषेशो
दयानिरद्वेदशांशज्या५८७फलं५४६।५०घनुः५४८।०९विंशत्यंशज्या११७५फलं१०८८।४४।घनु
११०७।५८एकराशिज्या१७१९फलं१६०४।१८।घनुः१६७०।८चत्वारिंशदंशज्या२२०९फलं२०९०।५६घ
नुः२२४७।२७पंचाशदंशज्या२६३३।४०फलं२५३३।१०घनुः२८४६।१०।राशिद्वयस्यज्या२९७७फलं२८
७७।५८घनुः२४६४।३३।सप्तत्यंशज्या३२२९।४०फलं३१२१।४६घनुः४०२४।५१अशीत्यंशज्या
३३८४।२०फलं३३७३।५७घनुः४७३६।५।त्रिभज्याफलं३४३८घनुः५४००।अथोपशोधितपति
५४९०।८।५५।८४५।५६३।१०।५७७।१९।५८८।५३।६८।१।३।६२०।१९।६४१।५७।६६३।९क्रमोत्क्रमस्या
स्वरखंडकैरखैः क्रमोत्क्रमस्पेस्वविहानसुखायथा।४३।४४३।२१।५५।२५।४७।३।०८।५०।३।५६।५३
०९।५६८।७।६०।१।१८।६४९।०।६७।१।६८।४८।६९७।१।६९८।१।७।६९३।५०।६८।३०।६७२।५५।६७४।५
६६५।८८।६६।१८।६७४।२६।६७३।५५।६८।३०।६९३।५०।६९८।२७।६९२।१३।६८।४८।६७७।११।६४९।०७।६४

73

श्रि·टी २।२८।५६।८।१७।५।२३।१।८।५८।३।५६।४७।३०।८।४५।२४।५।२४।४२३। एते त्रिभागोदयाः काश्यामेवं पलभमया
न्यदेशजा अपि साध्याः होराद्रेष्काणद्वादशांशनवांशादयोपि साध्याः। ईदृशैर्होरादिभिः साधिता उदया
स्तल्लग्नं भवत्यन्यथा स्थूलाः। तथाच। भाव्यनार्कभागराश्यर्द्धेन हता खरसैर्होराः। ध्येषु भुक्तराश्यपञ्चोत्यातितं
भोग्यं भवति। तत्र स्वोदयः। अशुद्धाहोरोदयेन तासः। अशुद्धस्पष्टाणां होरोदयानां संख्ययागुणितैः पैवदस
भिर्युक्तो शुद्धलग्नकालो नाशो भवति। अत्रोपपत्तिः। निरक्षे विषुवद्वृत्तमहोरात्रवृत्तानि च समपश्चिमगामि
क्रांतिवृत्तं तु मकरादौ परमक्रांतिजिनांशे विषुवद्वृत्ताद्दक्षिणतो याति। कर्कादावुत्तरतः। अत एव विषु
वद्वृत्तोभयतः क्रांतिवशात् मेषमीनयोरुदयास्तिर्यक्त्वादल्पकालेनोदयंति। मिथुनांते मकरादेरूर्द्ध्वस्थि
तत्वान्महता कालेनोदयः। एवं यथा यथा क्रांतेरुपचयस्तथा तथोर्द्धोदयत्वात्। कालो भुजवशेनोपचयः।
यदि भुजज्यायाश्चनावत्तदोदयात्मकफलाभावः। परमभुजज्यायास्त्रिज्यासमउपचयः। अतो भुजज्या
नाज्या। क्रमात् होरावृत्तानां विषुवद्वृत्तासन्नानां तिर्यगुदयत्वादल्प उदयाः क्रांत्यल्पत्वात्। अतस्तत्र
त्पाद्यकज्या हरः। परमक्रांतिजघुज्यागुणाः। फलं खुदयातवः। यावतां मेषादीनां घकल्पा हरस्तावतामंश ४०
नाखुदया स्युः। प्रत्यंशोदयकल्पनावेदिषातदा घोधःशोधनमिति यह होराद्रेष्काणादीनां

मुद्र्यासवस्मुः। घटः छ्राणि द्वयस्तरेणामार्थमिति सर्वमुपपन्नं॥ ॥अथ भुजान्तरकर्म्म ह्या फोल
नोः फलं गुणितमर्ककनस्य राशेर्व्यस्तं देयं नरवखवनागमही क्लिप्तो गत्यायहस्य गुणितं द्युनिसं
स्फुटं ऋणं धनं ग्रहे स्यैवदि इति भुजान्तराख्यो॥ यस्मिन्राशौ रविस्तस्य राशेर्लंकोदयखेतिः सूर्यभुज
फलं गुणितं राशिकलाभक्तं यल्लब्धं तद्ग्रहस्य गत्या गुणितं दिनरात्रिप्राणैः २१६५९ भक्तं लब्धं ग्रहस्य
र्णं कर्त्तव्यं पश्चार्के धनं तदन्येषामपि धनं यद्यर्केण ऋणं तदन्येषामपि ऋणं एतद्भुजान्तरं कर्म्मयं
था अर्कमीनेतल्लंकोदयासुभिः १६७।१७ सूर्यफलं १५।२२ गुणितं २०८६७५।१४ अष्टादश
शता १८०० सी ११६।२८ निरक्षोदयसंस्कृतौ सूर्यफलं जातौ अनेन सूर्यस्य गति ५८।४५ गुणिता ६
५८।५३। द्युनिशासुभिः २१६५९ लब्धं कला ०।१८ कला ६ सूर्यफलस्य धनत्वात् सूर्ये संस्कृते॥
४।१४।५७। योऽन्येषामपि नियोजयितो भुजान्तरकर्म्मणा स्फुटस्य सूर्योदयकालीनाग्रहः क्रियते। स्फुटस्य
र्योदय भुज फलेनेनोपलब्धरात्रिर्भुक्तिः ७८०। अस्संस्कृतेन रविकलेन ११६।२८। गुणिता ६
निशासुभक्ता ही ४।१४ सूर्यफलस्य धनत्वात् संस्कृतौ १।१४।०६।३७ भौमफलं ०।१२ धनं १।०।५६।२० भुज

75

सि. ग्र. फलं।०।६ सूर्यफलधनत्वेपि वक्रिणि बुधे ऋणं।१५।३।०।३२।। गुरुफलं।०।०।५धनं१५।२४।८।३।।पदी॥
शुक्रफलं।०।२४धनं।।२१।२८।२१।।शनिफलं।०।२धनं।१४।५३।।१८चंद्रपातफलं।०।०।१धनं१०।०।४।३
१८ अत्रोपपत्तिः षड्घ्नाष्टादशशमांशुमितेनिरक्षोदयेएतद्भुजफलंतदा तो द्वे किमिति। अर्कस्फुटतम्यर
शेषवृत्तोदयसंगुणाष्टादशशतांशहरः फलमौच्चिके। अथान्योपपातः। यद्यहोरात्रासुतुल्यभुक
लस्थितात्तद्भुजफलंतदाग्रहभुक्तिकलासु किमिति। फलयहस्यतेत्रात्मिकाङ्कलाः। अथमध्यमार्क
दयात्प्राक्स्फुटार्कोफलेऋणेसतिसंभवति। तात्कालिकोयंग्रहोर्कफलजातासुजेत्रकलालि
नितःकृतस्यात्। अर्कफलेधनेसतिमध्यमार्कोदयानंतरंस्फुटार्कोदयोभवति तत्कालिको
ग्रहोप्यर्कफलजातासुभिःजेत्रफलालिप्ताजितःस्यादितिसर्वमनवद्यं॥ ॥अथोदयान्तरम्॥
युक्तायनांशस्यमध्यमस्यभुक्ताःसवार्कस्यनिरक्षदेशेमेषादिभुक्तोदयसंयुतायेपश्चायनांश
स्थितमध्यलग्नोः। लिप्तागणस्तद्विवरेणनिघ्नागतिर्ग्रहस्यद्युनिशासुभक्ता। स्वर्णंग्रहेचेदसवो ८
धिकोनाःस्युर्ग्रहाणामुदयांतराख्याः सायनमध्यमस्यरवेर्भुक्ताःसवस्तथामेषादीनांलंकोदयानं

76

मुक्तायानामसवः।उत्तयोरंतरेण ग्रहगतिर्यएपाहोरात्रप्राणाः स्यादहोसूतामाधिक्ये वर्तते न्यूनत्वे
सूनत्वणमिति यथा मध्यमः सूर्यः।११।२१।९।६ आयनांशस्य।११।१८।२०।५ क्रांतराशयो भुक्ताः
मीनस्यांशाः।१८।२०।०।५ चोदयेन।२६७।०।८ गुणिता।२०६२१।२६। एकराश्यंशैः ३० भक्ताः लब्धं १।०२।
४८ सूर्यभुक्तमीनांशावः मेषादिभुक्तोदयो ८६२१।५२ युता २०८५।०३४ सूर्यभुक्तकलागणाः॥ ॥
२।०९।००।०।५ अंतरेण।०।८ ग्रहगतिः५९।८ गुणिता २००९२ अहोरात्रासुभिः २१६५९९ लब्धं।७८ प्राणा
धिक्यात्सूर्यधनमपि न युज्यत उदयांतरकर्मान हत्वात्। एवमन्येपि पियहात्स्पष्टाः कार्याः चंद्रफलं।५।०भौ
म फलं॥०।४।५ बुधस्य प्रतीपफलं।०।२ गुरोः ४०२। शुक्रस्य।०।१।शनेः।०।१ चंद्रपातस्य।०।उद

भौम	बुध	बृहस्पति	शुक्र	शनि	राहु
६	१०	१०	११	०	१०
९	१२	२४	२१	२२	०४
५६	०८	४४	२९	२१	२१
२५	२६	२९	२१	२९	१६

यान्तसंस्कृतारव्यादयः
अहर्गणो मध्यमसावनेन
स्फुटसावनस्याद्युक्तरवे
स्वावकर्मोद्भवेनोनयुतः फ
लेसम्यगाख्यास्यामिम॥ ॥

रवि	चंद्र
११	११
०४	१४
१४	०८
५७	२७

८

अत्रोपपत्तिः
कृतयत्नलब्धा
टाउद्याहर
लेनत्वादेग
॥ ॥

78

सि·टी·

चरसुजान्तरोद्यांतरकर्म्मणाप्रतीत्यर्थंप्रकारांतरमाह।येक्षोदयेस्फुटरवेस्सवःकृत्वाविश्लेषि
तास्त्रयर्थिमध्यरवेकलाभिः।वाह्वंतराख्यसुदयान्तरकेचराख्यंकर्म्मत्रयंविहितमौदयिकेतथा।
दस्यात्॥ ॥यदिस्फुटस्सूर्यस्यभुजकलास्वदेशोदयाशवःकृतामेषादिस्वोदयश्चेकक्षकलामध्यरवेर्भु
लाःस्वदेहकलाःस्वतयारंतरणायहस्फुक्तिगुणेपाद्यक्तनिशासुदिनैर्नकालेखप्राणाधिकेधनमन्यथाणं।
एवंकृतेचरसुजान्तरोदयान्तराणित्रीण्यपिकर्म्माणिकृतानिस्वंतियथा।स्फुटसायनरवेः।११।२५
२५।५७सुकाशमानोदयेन१२४८भुगुणिता:२६८१२।२९त्रिंशताप्ता८९७।०५सुक्तासवः।मेषादि
राश्युदयैर्भुक्तैःस्वदेशालैः२२७२।२९सुताः२११६९।५मध्यमसायनरवेः।११।७।२०।५कलाः।१२०९०।
०५तयोरंतरं२६९।५अनेनचंद्रभुक्ति७९२।२७गुणिता।२१४२५४।४३घुनिशासुभि२१६५९
निर्लब्धौ।०९।४९प्राणाधिकात्स्फुटेचंद्रे११।१३।५०।१८धनं।११।१४।१।०।०एवंचरकर्म्मभुजान्तर
कर्म्मोदयान्तरकर्म्मभिःसंस्कृतस्तथेंद्रोजातः।एवमन्येपिभौमादयः।लोमफला।०।२७भुघस्पष्टा
पफलंचाक्किणः।०।१५गुरोः।०।११भृगोः।०।५।५शनेः।०।०।५राहोः।०।०।२अभाधिकाःदृनैस्फुटंयहेषु।

78

तद्यथा लिख्यते॥
स्फुटा ग्रहा रवींतो
नहर्गणाद्मा ग्रहा
लब्धास्ततः स्पष्टम्
कर्म्मत्रयेण जाता॥

रवि	चंद्र	भौम	बुध	गुरु	शुक्र	शनि	राहु
११	११	१	१०	१०	११	००	१०
०४	१४	८	१३	२४	३४	२२	०४
१४	०८	५६	०८	४४	२९	३२	३१
५७	०७	२४	२५	०१	२९	२९	१६

एवं पूर्वोक्तकर्मत्रिप्रस
उपपत्तिरुक्ता॥ मध्यसाव
नैः कृतास्पष्टसावनस्प
र्योदय कालानयहाः
यद्विस्पष्टसावनाद्धरि

र्हस्वगतिर्लभ्यते तदा मध्यस्पष्टार्कसावनान्तरं क्रियते तेन स्पष्टसूर्योदयाद्यूना मध्य
कला लिरंतरेण कृतो॥ भुजफलासव उदयान्तरासवा पलिरूपते रव [illegible] शोध्यन्तरासवा पलस्यते
स्यादि गोलसम्प्रव्याख्यास्यामः॥ ॥अथ प्रकारांतरेणोदयकर्म्म॥ ॥ग्याप्रवेरयनालाग्र
सुनाद्विहिनिघ्नादोर्ज्या लघुगतिघ्ना नगाश्विलब्धा स्वर्णं ग्रहेष्वर्काद्भुजो. पद्ययो र्द्विलिप्ताद्ये
र्वस्फुटं खलु तवेदृश्यं तरेवा॥ शायनांशस्य मध्यरवेः याद्विगुणितस्य [illegible] भुजस्य [illegible]
ग्रहाणां गतिर्गुणिताश्चनगाश्विभिः २७० स्तकाल्लब्धं चंद्रफलं ३।१० [illegible] चग्रहाणां॥ सोमस्य ० [illegible]

79

सि॰टी॰

॰आयुरोः५०॰भ्रमोः११॰१राहोः अत्र तु सपदत्वाड्डनी अस्योपपत्तिः॥ क्रान्तिहृत्स्यपवल्लार्थविपदानि
पृथक्कृत्यपृथक्कृत्य तत्पर्वीवाशाङ्कताखसित्व्यकृतिः पदमध्यीयावडुपवीयते ततोपसीयते यायाहर्वी
तिहत्तस्पातिपल्लिकान्त्र अतएवयदान्तेषुपविंत्यपर्यवस्योरलाव॥ सप्रवधनतष्टसिद्धिः॥ पदमध्येपरमाप
नयः॥ पदमध्यज्या१२४३१ त्रिराद्रिदिनज्या३१४ द्युमिता१६३५७७१ स्वयुज्या३२९८८॰ ह्री॰२३१४ तद्ध
नुः२५४॰ मध्यमसायनरविकला२७॰ भेरो१६॰ पासवर्णितात्रिज्या४३२०॰ सा२७॰ होजातानेनवि
लिप्तालस्यारतिहृदिषुएवपदमध्ये विज्यानयनार्थं खगभुजो॥ पाद्यो॥ स्वर्णत्वमधिकन्यूनाद्युद्धे॥
हिपपत्ते॥ ॥अथतिथ्याद्यानयनं॥ रविविसेविरवीडलवाहताः फलामितास्त्रिथयः॥ करणानिच॥उ
रहितानि चलानवबाङ्छिताः शाकुनितोसितदलतदलादह। ग्रहकलासरवीडुकलाहृताः खवग
जेष्ठान्वयेगमिती क्रमात्॥ अथहृतायुगतिष्य विलिप्तिकानिजजवेनगतागतनाडिकाः॥ विनाडिदारश॥
हूिषाएकवरविहृता॥ अपरवरसहृताः द्वादशाप्रहताः त्रिथयः समाप्ताः गतास्तिथयः समाप्तानिएकरहि
लानिगतकरणानिशकुनीनिववादितरश्चरकरणानि शुक्लप्रतिपदुत्तरार्द्धात्स्ववर्तितायतः कृष्णचतुर्द
शपदक्षिवा॥ ॥शकुनिश्चतुष्पदनागाः॥ किंस्तुघ्नमितिप्रतिपत्तिथ्यर्द्धादिशववाद्यानियस्पयस्पने

80

नक्षत्रे सितासितं तस्य कला अष्टति: शतैर्लिप्ता: फलैर्नक्षत्रा त्रिगणिता निरंद्रार्क्कयोगस्य कला अष्ट
लि:शतैर्लिप्ता: फलैर्योगा गता विष्कंभादय: अथ यद्वशिष्टं तस्य स्वहृतवात्या नितं गम्यं स्यातिगतार्ज
किला निज सर्वधि बाणात्पायोजिता गतागम्यास्त्र कला स्ववेति सूर्यस्ख नयावेंद्रभुक्तास्पष्ट स्थिति
रणाद्यागतथैव ग्रहणस्य गत्याधनं तत्र चर्घटिका रविचंद्रगतियोगाप्तायोगघटिका यथा अर्क्कोनचंद्री
१।५।५३।१० शाद्वादशा १२ भा० गता स्त्रिय्यथ शेषं हरा १२ स्वतितिंश ० ३।५० गम्यमस्य कला: १२६।५०
अहोरात्रघटी लिह ६० गुणिता ७६१० रविगत्या ५९।१ नयावेंद्रभुक्त्या ७३०।५ शक्रालब्धी १०।२५ चैत्र
शुक्लप्रतिपदस्या घट्या गता सूक्ष्म शेषघटी ५।३।१० कल्या: ।५९।३।१८ षष्ठिगुणा: ३५५९८ अर्क्कगत्यूनं
इंदुभुक्त्या ७३०।५२ भाधनाधशगता: प्रतिपन्धुशपर्वसङ्गावविरवीडुल्का:।। ८।५३।१०। स्पष्टतो लब्ध
मकोनेगतकरणानि शेषतिथिवत्सम्यागम्याघटिका १०।३५ वव करणस्य गता १९ ज्याघा: यहाद्यस्त
यस्या १४।१४।५७ कला: २००५४ अष्टशया घ्रा ३५ गत नक्षत्राणि शेषे वैषष्टिगुणी ३९६८० विधु
भक्त्या ७३०।५१ सा: ५४।४५ गता उत्तरातूपस्य घटिका गम्या: ६ वियुश्चंद्रस्या।।१।४।०।७ कला २०६४।८
७ अष्टशत्या ८०० हृते ३ पागतनक्षत्राणि शेषं ६४०।७ हरा ८०० ह्यतिरिश ५।४७३ षष्टिगुणितं

सि॰टी

कला०८।१३७।भ्रवी॥१३॥उन्नतालाभूपदगम्पा॥घ्यगता:पूर्वविम्बमन्येपिग्रहान्दक्षणात्
ड्डमसोर्यौग्रा:॥१।१८शेषकला:२८।१०।३१।०४अहगत्या७०ंटी२स्मालगोमा।शेषोहंगच्छु२१७।१६।
पूर्ववदूतियोगा:७५४१शशांकाद्वा५भुक्तगत्यादिङ्गाता:पूर्ववच्चत्रापपत्ति:।यद्वितीयानो।विंशति
कैनवद्रसकांश्या३०ःलब्धंततदेकपा।किमितिफलेद्वादशर२तिथ्यिहरिजात:एवंषष्ठिकरणानं
षट्हरा।चक्रलिप्ता:२१६००नक्षत्राणांयोगानांचसप्तविंशतिसंख्यया।पर्वलिप्ता८००हराजा
ताष्टशता।धवमथनित्रपात:।यदितितुल्यांलिकवालिगता।लिग्रम्या।लिर्थप्राग्विवदिकालस्य
तितदानिक्रियेतरतौ।अथनतकर्मा।तिथ्यंतनउ।नतकाउभौ।याम्यौ।लिप्ताकेशताष्टकलाविनि
ध्रुक्रेपातकेनखगामधुदेक्कीमिवदं:फलहीनयुक्त:।प्राक्पश्चिमस्थचक्राणिविधु:नाम
णाफलेभुक्तस्तोन्यथान:।युक्तस्फुटोतायहणेरवाद्यरितियहस्थितिस्थितिर्द्विजिज्ञासुतजगादक्रमधा:
नतंघुगतशेषकपायपदलंपतत्नानितिदिनदलंनातसजनितिवत्रुपमानेनतैस्फुटैतायहणेरविंद्वारित
ग्रहणापयोगिलार्क्कीकल्पतेषुसुदलंतत्कस्पर्शाद्विकालान्तवेलवा:स्युरितियहणेकचक्रकारणा
नततमगल्पयस्हिनान्त्याश्रामितदशाक्षामितपाघुक्तसकारयालघुरवडेभुजाग्र्यांकर्तव्यतयार्कफलवेदू

७

फलमपि स्वर्क्षफलेन रवेर्गोस्समुदे ४९।२० राशेश्च प्राक्कपालस्थे सूर्ये ऋणं परकपालस्थे च वी विंदुफ
र्क्षगाभिवेदै ४३।२० शामी विंदु प्राक्कपालस्थे भुजफले च हृणीति दृष्टे तु नैकार्याधिने चेत दक्षिणी अपरकपाले
स्थे विंदुः केगाभिवेदाल्पाहीनाः॥ ततो विना क्रिचोरशल्य हि स्थितिः साध्या तस्मात्तन फलेन सूर्याविंदुस्समाप्तु
नेर्विधिना सिद्धार्येनयोर्भुक्तिरपि क्षेप्या॥ तेन स्तिथ्यन्ति थ्य उन नन्तिमेर्वे स्फुटयोर्वा स्थिरस्यालाङ्गास्माद्र
वीद्वौ ग्रहणे स्फुटः शिथिलत्वाता एवं जिक्षस तेतोक्षौ पत्तडुद्दाहतीयहणे वक्ष्यामः॥ उपपत्तिकामे द्वाच
नोवपरिधिक्षिप्तिलवोनशक्केलागारवः १३।४० जिनकलोनरदाः ३१।३२ हिमीशोरितिमध्याङ्किकः स्फु
टः परिधिर्याम्योत्तरमंडलस्थस्य रवेः १२।४० प्राग्नुन्मंडलस्थस्य ऋणफले २४ वसुदृशांशाः॥ धनफले तुस
प्तिषालागास्त्रयोदशांशाः १३।२० अस्त्युन्मंडलस्थस्य ऋणफले सतितागास्त्रयोदशांशाः १३।२०
धनेफले वसुदृशीशाः ३४ धन्युतामनजपफलम्रृणा प्राक्कपाले पश्चात्कपाले द्वौ नैविंदुस्समध्यामक्रपरिधि
नाम्नोः स्फुटाः ३१।३२ दशाउन्मंडलस्थस्य ऋणफले द्विपंचाशरकलाभिः हूनाः २०।४४ धनेफले युताः ३१
२० अतः प्राक्कपाले द्वे भुजफले ऋणी ऋणे धनमपरकपाले ऋणफले द्विपंचाशत्कला त्रिरधिकः
३१।२० धनफले तूनाः २०।४४ अतो ऋणं अनाउआनीयादित्याशांमानस्फुटेः परिधिमाके भुजफलं दक्ष

२। स्पापरिधौ किमिति न्यासः ३१ | ३५ | १ जातमेकेद्विं ल्मेवैकचत्वारिंशच्छिद्रे अथ हिमारे

रूपातः यदि त्रिज्यायामे ३ | १ | ३ तत्फलेन बहे मितिन्यासः | १२० | भुजा | हेमन्ता

सिनपरिकर्मणा भुजफ तद्भुजज्यया धातस्य वासिद्भुज्या | १ | ४१ | १

त्रिज्यानखगामसुद्राप्तिका ४८९२० हरो जातः॥ अथ खंडस्याः यादिजितकलानखदाभ्रमिताहिमीद्रु

परिधौ त्रिज्यायामेतद्भुजफलेतयादोहिपेवाशाल्क | ३१ | ३६ | ४५२ | लापरिधौ विष्कज्यायीकि

मितिनी तेफलेनापवेस्वफलहिपैवाशत्कलाभिः छिन्ना | १२ | | रस्तज्या | सवालिमा ७२०० पलितोता

रोजातः अर्द्धरात्रान्मध्यरात्रो १२० शोज २४ मल्पत्वाद्भु पद्धितितेन मध्याङ्कपरिधि

३१।३६ युणीन छिन्नाग्निवेदा ४३६१२ हरो जातः अर्द्धरात्रान्मध्यरात्राङ्कपर्यंतं प्राक्कपालीमध्याङ्कादूर्ध्व

राज्यपर्यन्तमपरकपालस्थलि सद्धमनवधी॥ ॥अथ यस्य स्पष्टतात्कालिकीकरणं॥ ॥प्रातेष्यनाडीगुणा

ताकुभुक्तिः षष्ट्याप्तमान इहितोयुतस्त्रा तात्कालिकस्पास्यवरस्थशशीनोपर्वांतएवंसमलिप्तिकोऽष्टा

गतगम्येष्टनाडिका निर्थहस्पदिनभुक्तिर्यणाप्तेष्यातन्त्राययुक्तदीनेनोदयिकोयहोगतफलेनराहि

तोगम्येनद्युतएवंयहस्तात्कालिकोलवतिा एवं पर्वान्तकालीनौ छतोरविचंद्रौ समलिप्तकालवतः॥ ५॥

८५

ष्याहतास्पनेनोदयाऊनागम्यावाद्यय:सावर्ष्योग्रास्यापतदर्थमिवाघ्र।पुर्कालवतितत्सुदलैनिजसावनमि
नीयदाछसिप्रटिकाद्यास्तोग्राद्याद्याद्युदउदयास्तुलि:सूर्यभुक्तिर्गुणपाराशिफलति१००।लजिपायदस्तु
न्पिलब्धंतस्सहिताभथिरस्त्यथेदिवगम्यग्रासर्सिरोसमलिप्तिकोविति।पर्वान्तघटीकरणेशेषत्यागोलव
नि।तेनचंद्रगतिवाकुल्यांतरैल्लवत्पतोविताविंदेघफलाहत्यातिताद्यानिर्ष्टंडसूर्ययोगंत।एथकघ्थकरु(
एपेतुन्तरेणेसिधूनकालनयुतोसमलिप्तिकोस्तत्र ॥ उदाहरणंग्रहणे॥ ॥उपपत्तिस्त्रैराशिकेनपद्धियदी
घष्या।ग्रहभुक्तिर्लभ्यंतेतनदांपघटीत्ति:किमिति॥ ॥अथसमलिप्तिकविविशेषस्तूक्तमनउज्ञानयनंवाहाह्य
र्णान्तिकालैस्तुसमोलवाद्येईशांतकालेवयवैरहीद्यै:।एष्यूलैकलैरानयनेसुखार्थंज्योतिर्विदोसेव्यवहारहेतो:
सूक्ष्मीकवेप्पिथक्तनिजरणीतेविवाहयात्रादिफलप्रसिद्धौ।अधभइन्त्तेगानिफरनकलानिप्रोक्तार्थिशाखादिति
तत्कवाणि।फाडुलोगानिचलोगिकउंवातीतकोद्रा।धिप्रवारुणेनि।शेषाणपत:पंचदशेकलागाद्युकोन
सोन:शशिमध्यभुक्ति:।सर्वद्भितेगोनितचकलिसातेश्वायतस्पादलिज्जिङ्लागा:।कलीकृतादिष्टखगाहि
स्वभ्यदस्त्रादिलेगाडुतकानिविद्यास्र।विमुक्तसंख्यानिगतिन्तुशेषमस्रुङलोगान्यतितेतदेष्यौ।गतागतेषष्टि
णेविलकेयहस्पष्टकुकाघटिकागतेष्या:।पूर्णान्तकालेशादिलि:समोपञ्जारयपत्रख्वात्रीदर्शान्तकालेग्रहादि

तीरिति॥ अथ नक्षत्रानयनं सूक्ष्ममाह॥ ॥ षट्त्रञ्चापि विशाखा पुनर्हस्तु रोहिण्युत्तरास्त्रय्यालि वाना । निखार्द्धैक्यभोगानि । यथास्तोगः । शशिमध्यभुक्तिः ७९०।३५ सप्तैवमार्द्धं ११ नया ५ एतावद्भोगानीत्यर्थः । अश्लेषार्द्रास्वाती भरणी ज्येष्ठा शतभिषाज एतानि षट् शशिमध्यभुक्तेरर्द्धं ३९५।१७ भोगानि शेषाणि । अश्विनी कृत्तिका मृगशिरः पुष्या मघा पूर्वात्रयहस्तचित्रानुराधामूलश्रवणधनिष्ठारेवत्याख्यानि पंचदश तानि एकभोगानि चेद्द्रमध्यभुक्तिमित ७९०।२ २ भोगानीत्यर्थः तेन नक्षत्रभोगाः क्रमशोस्ति पिंडावासहिता लिख्यन्ते यथा॥ ॥ ॥ ७॥ ॥

अ	भ	कृ	रो	मृ	आ	पु	पु	अ	म	पू	उ	ह	चि	स्वा	वि	अ	ज्ये	मू	पू	उ	अ	श्र	ध	श	पू	उ	रे
०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१३	०६	१३	१९	१३	०६	१९	१३	०६	१३	१३	१९	१३	१३	०६	१९	१३	०६	१३	१३	१९	०४	१३	१३	०६	१३	१९	१३
१०	३५	१०	४५	१०	३५	४५	१०	३५	१०	१०	४५	१०	१०	३५	४५	१०	३५	१०	१०	४५	१४	११	१०	३५	१०	४५	१०
३५	१७	३५	५२	३५	१८	५२	३५	१७	३५	३५	५२	३५	३५	१८	५२	३५	१७	३५	३५	५२	१८	३५	३५	१८	३५	५२	३५
	०	१	१	२	२	३	३	३	४	४	५	५	६	६	७	७	७	८	८	९	९	९	१०	१०	१०	११	१२
१३	१९	०२	२२	०५	१२	२	२५	२१	५	१८	०८	२१	०४	११	०	१३	२०	०३	१६	६	१०	२४	०७	१३	२७	६	०
१०	४५	५६	४२	५२	२८	१४	२४	५९	१०	२१	०६	१७	२८	०३	४९	५९	३५	४५	५६	४२	५६	०७	१७	५२	०३	४९	०
३५	५२	[illegible]	१९	५४	१२	०४	३९	५६	३१	०६	५८	३३	०८	२६	१८	५३	१०	४५	२०	१२	३०	०५	४०	५८	३३	२५	०

८६

अभिजिद्भोगस्कच कलिका: सर्वऋक्षाणां सप्तविंशति संख्यानी शशिमध्यभुक्तिमितभोगानामेकोन १३४५।४२
अन्विता।२५४।।५ एषोऽभिजिद्भोग उत्तराषाढाद्योगगणनीया: एवमश्विन्यादीनि सूक्ष्माणि भवंतीति तद्धि धिष्ण्या: २६४य
हाद्यथा सूर्यांत्रा ११।१४।१४।५७ कलाष्मतात्रा ८०५४।५७ अश्विन्यादिभोगाश्च सर्वेतादूपदावधिभोगा:।।१९६।२३।३३
एतेनिता। विशेषा अस्फुटभोगानि गतनक्षत्राणि ज्ञेया। निशेषे ४३।२४ मेतावाद्गतो भोग उत्तराषाढाच्छेषम
शुद्धादुत्तरतादूपदभोगात्र।१८५।५२ पतिते ७५।४।२८ मेतावाद्गम्यो भोग उत्तराल्लद्धाया गते गम्ये शेषे बाहिष्ठ
णिते २५ ८८ अथ ग्रहस्य भुक्त्याच्च रवे: ५९।४५ कर्कमासं ४३३।१२ उत्तराषाढायां सूर्यस्य गताद्यद्य:। एवंमध्याक्कु
पिरिडूस्य ११।१४।०८।०७ कला: २०६४८।०७ तान्त्योदक्षादिभोगाद्व १९६२३।३३ विशोध्यगातत्रा निशेष
सर्वेतादूपदावधिस्फुटभोगा निशेषे १०२४।२४ गतमस्फुटभोगा ११८५।५८ स्पतिते १८।११८ गम्ये जाते षष्ठि
गुणे ४६७८ वीडूस्पष्टभु ७९ १।३५ क्याप्ती १।१४ उत्तराल्लादूपदागम्याद्य घटिका गता अप्येवं गतशेषा
त्रा अत्र गमत्राहाभाणपमेवववासना।। ।। अथ ग्रहस्पष्टीकरणं।। षष्ठिघ्नविंवे ग्रहस्फुटकिलर्कमीकीतिनास्या
खिल धर्मभुक्त्या। रवेश्च ता: पुष्पतमा अहस्यसैकीतिगोमिश्रफलविध्वेलालनेगति: स्वहस्यतागसुताद्धि
तावाविंववविधेषक्रिगुणितायुगशैललकेत्पादिवत्सप्रमाणप्रकारैर्ग्रहाणां विंवानि साध्यानि यस्य ग्रह

शि·टी· स्पष्टीक्रांतिः साधितस्यार्कबिंबस्य त्रिगुणं यद्भुक्त्याप्तं सैक्रांतिघटिकास्वेति यथा सूर्यस्य भुक्तिः ५८।४५ त्रि
जदृश्यविंबेन ४।५ भुक्ता ६५। अस्य द्विता ३४।१५ रविविंबं जातं विंबस्य त्रिगुणं यद्भुक्त्याप्तं सैक्रांतिघटि
कालं वेलिप्यघ्रा १९७२ यद्भुक्त्या ५८।४५ से ३३। सूर्यसंक्रांतिनाम्यो जातः एवं संक्रांतिदिनभुक्तेस्तद्द्विवादि
साध्यंतेनायः चंद्रभुक्तिः ७९१।३५ त्रिगुणा २३७४।१५ युगशैलो ७४ संक्रांतिलब्धिं ३२।१५ चंद्रविंबे जाते विधिना
त्रिगुणं १९२५ भुक्ता ७९१।२५ लब्धं ३।२६ चंद्रसंक्रांतिनाम्यो जातः एवं भौमाद्युग्रहाणां संक्रांतिनाम्यः कर्त
व्याः धर्मकार्ये स्नानदानादिषु प्रशस्ताः रवेः संक्रांतिशय्येन पावित्र्याः संक्रांतिनाम्यः संक्रमणकालात् पूर्वं मध्ये उत्तरतो
दीर्घत्वपर्यायाद्वक्ष्यते संक्रांतिघटी स्यो यह पूर्वापर राशिमिश्रफलं ददातीति। अथ सैंद्रिकाघ्ना॥ शशिनस्तु वि
कला व्यर्द्धंद्रभुक्त्योढृता नाड्योगीति विरकालतिः सूर्यपातात्तिथौ वा पृथग्यद्वातिथ्युदयस्था नाडिका अधिका सा तिथिः क
रणयोगानां फलेन तत्र मिश्री ॥ चंद्रविंब ३२।३ विकलाम्नः १९५ चंद्रभुक्त्या ७९१।२४ प्राप्ता नाडिका २।२६ नक्षत्र
से शिरफ्ता तान्य एवं शशि नतुवि कलास्या १९७५ इंदुभुक्त्या अर्धा नरघटी ७३।४९ राम ३।३२ शुभिषि संधि
गतिभवान्य एवं चंद्रविंबे विकलास्य १९२५ सूर्यपातात्तिथिरवचंद्रसूर्ययोर्भुक्तिविवरं लब्धा ७३।५९ राम ५।२ नक्ष
ता सैद्धिर्वर्त्तितान्यपि चंद्रमानस्य ३२।१५ विकलास्य १९२५ रविचंद्रयोर्गतियुत्या ७५१ प्राप्ता । ३ काः २।१ द्वे

गसौ विर्जितं तच्च एवमन्यत्रापि शशी विंबमानीयस्पर्शावेद्यमसो ऽक्रुद्वखुन्नसुयात्तेषु संभय ग्राह्य सन्धिरपि
स्पर्शापस्तृमोयोरर्द्धार्द्धौ यो दित्यवगंतव्यं। वेद्यस्फुरि किरित्राचोष्ठुकीतरतद्वस्पुनत्तुस्पर्श्यं ग क्रमेण तितिथिक
रणायोगनाहरस्पर्शास्कस्त्या ह्युपपन्निरत्रभुसा। ततिथिकरणयोर्मातं तेषां फलंमिश्रितंज्ञेयं॥ ॥सिद्धांताक्य
गुणगणितशालच्छायदीपामलेच्छेद्रप्यमलविद्युल्लोलासत्कपना या। तिसंकितनिवसंतिमियाश्र्यक्तियुक्तमने
यमैषा व्याख्या विद्यात्तिरति निरन्तरमस्मात्त्विताख्यापरस्या॥ ॥ग॥ ॥इति विबुधपतिमित्र[illegible]श्रीवासनाविरचितेला
रायसिद्धांतशिरोमणिव्याख्याने गणितवासनाविताने[illegible] तिथ्यादिकरणाध्यायः॥ ॥ग॥ अथ त्रिप्रश्नाध्यायो
व्याख्यायते॥ ॥तत्रादौ तदारंभप्रयोजनमाह॥ ॥ज्योतिर्विदः किलकालेऽनेके[illegible]शकालाद्यामेत्वयस्मिन्

त्रि॰प्र॰

त्रिप्रश्ननाम्नि प्रचुरे[illegible]विधिकारैतमशेषसारो॥ ॥[illegible]साधनं॥ तत्कालिकार्केण स्फुटस्पर
शरस्फुटकलरोर्गुणितोदयाख्यात्। लंकोदयासवःस्वानिहृताश्चालमुक्तासवोऽस्फुटकलवे:स्युरेवं। इष्टांस्तुसंपादयन्
यत्नेऽपितद्यतोरसस्युदयाश्वशेषाः स्पष्टस्वदेशोदयवानियुग्मलवाद्यमशुद्धसर्पेणलवेनसंज्ञा दो:पूर्वोक्तसमुद्रसंपादयन्
लाहरमिश्रात्कालाश्चयदिलाग्नकेस्पः॥ त्रिशङ्कुणाःश्चोदयलाजितास्वितश्चांशस्फुटकरविरयुत्सम॥ ॥जातेष्यलाढ
गुणिताह्युद्धकिरित्याद्यकृत्स्नप्रकरणेष्वघटीवद्गुणिताम्रकूर्यस्पद्ध्युअ॥ ४६ लाधांशपरंदोरावाकसवनघटीपश्चा।

शि॰टी

सा ४।५९ उदयिकोऽर्क ११।०४।१४।५७ युता ११।०४।२९।५ इतात्कालिको जातस्तेन स्तुकायनांशाढ्यम: अ
साध्या: कालो खेखराद्वल्लुर्कलोग्नपा लिर्कुर्को सर्वतात्कालिकोर्कसायनांश: कर्तव्य: ११।२०।३०।५५ तद्भुक्त
भुक्तराशिपलैर्लग्नपोशोर्यथा स्वमूर्यो मानस्य लग्नपाशा: १०९।१९।० पलनिम्नो दयाकाष्ठा ।।३२७ युतापे: १२५९ पा ३
त्रिंशते र्कक्रराशिपैशे ३० लब्धे ४१।९।५१ लग्नपासवो भानस्य जाता एवं भुक्ताशेर्खकालस्व स्फुमर्यसुतच्छा
राशेर्भुक्तांशा २०।३०।५५ एतत्सितिगणिता स्वोदया २७२।४।४७ ।। स्वाय्यिरत्ताल्लब्धा ९।०७।०९ भुक्ताऽसवो जाता: इष्टासुभ
ध्यो लग्नमप्रारब्धुदयान्सूनापि विशोध्य शेषं त्रिंशद्गुणमशुद्धोदयाप्तमंशादि शुद्धोदयाप्तमेशादि क्रमुबुध
र्धे मेषादि लवनेर्द्धृतमयनांशोनं लग्नं स्याद्यथा त्रिघासवः १८०० एभ्यो लग्नासवः ४१९।५१ शोध्या ग्नेलद
ऽशराशयो मेषाद्या पिअत्र मेषोदयः २२७ शुध्यति शेषं ५१८ त्रिंशद्गुणो १५५४० अशुद्धेन वृषोदयेन
१५ १५ सांशा: शेषांशं ९।३० ग्राह्यं गुणो २४७० अशुद्धा १५१ हता शकलाशेषं १४५५ षष्टिगुणा ८७३०० अशुद्धा १५१ भा
५८ विकला अशुद्धदाष्टं पूर्वोभिर्मेषगणवनेर्वृषे लग्नं कलाशे १।१।५८ अयनांशो हा १।५८ हीने ०।१५।५०।५८ एतल्ल
जातीयदाष्टास्तुल्या लग्नपासवोधिकास्तदा लग्ने न यूनात्रि तत्रदाद्यासवएवं त्रिंशद्गुणा स्वोदयेन लब्ध: पूर्वव
लब्धेशादि लिषूर्यपवद्गलोलग्नं स्वतिाय यथा यथात्रिघासव: ४० लग्नपासक: २२।४२ तदेष्टाशवत्रिंशद्गुणा:

१२००० सोदयेन १३२० लंकोदयेशाद्विलिः ८।२१।१५। तात्कालिकः सूर्यः ११।२०।२७।२ स्वहितो ११।२८।२१।४३ य
नीशोन ११।१३।१०।४४ एवमेव लग्नं जातं ।। अत्रैव राशिकेनोपपत्तिः ४ ।। ।।अथ लग्नात्कालानयने ।। अर्कस्पष्टोऽप
नोकुडुतुकस्तु त्कामभोदयाद्यः समयो विलग्नादयेद्वकौ तेल त्रवी तदा तद्भागान्तरा मोक्ष्यखाग्निनाम लग्नलग्ने
लुकूनिशास्तुशोध्यं स्वात्कालिकार्कादस्तहृच्चकालः विख्यावनी ःस्पष्टुरलाष्टताद्यस्तव तात्कालिकलग्नमरश्मर
आद्यो यद्विलोक्ष्य घटिका विलम्बास्सर्वत्रतेऽत्रोदयिकासदृष्टचा ।। अमुकलग्नेर्गुणितोदया खादित्यादिप्रकारे
ण सूर्यस्य लोगभाः कालस्मात्स्वस्वथास्तुकास वोस्तु कलवे स्तुरेवमिति लग्नभुक्तकालः सोध्यः ।। लग्नयोरेकापमर्कस्तु
न्नराशे लग्नपर्यंतियेम भ्यस्यात्तद्या सूर्यद्युतिर्युती सर्वे कतलग्नादिष्टकालोनवतियथा सायनांशोर्कः ११।२७।२०
पक्षलोग्यांशाः ८।२९।१५ मीनोदय १२२० गुणिता १२५८५।४३ त्रिंशद्धृता ४१।५१ अर्कस्य लोग्यो जातः सायनेल
ग्ने ११।१।१५ जपतेऽभुक्तांशाः स्वोदयेन १५।१५ गुणिता १५६६४।३४ त्रिंशद्भाजो ५२।२१ लग्नभुक्तः कालएवोर्क्कलो
ग्यनध ९१।९।५१ युत १४०२ स्वायेन तयोर्मध्ये उदयास्तु तद्दत्तमभोदयो मेषा वत्तेन १२२० युत १८०० इष्टकालीस्
वो लग्नाज्जाताः ।। यदा लग्नरवी एकराशिस्थौ तदा तयोरंशविवरेणोदया गुणितः खाग्निहृदा सा तीष्टः कालो नवे
तीयथा यदीष्टा स्वः ४०० तात्कालिकः सायनांशः सर्वः ११।२०।२७।२ लग्नं सायनांशं ११।२८।१२ अन्तरं ०।८।२१।०

त्रि॰ प्र॰

मानोदय १२२० द्दतो ११९८।८।५७ रवाग्निः इन्दुदामौलीष्टकालो ४०० जातस्तायदि एकपरोशो सूर्यः क्रिममल्पेतदास
कालेष्टघटिसाहुस्पष्टः शोध्यः शेषमुदयादिष्टकालः स्यात् यथात्र अर्कस्तात्कालिकार्को ११।२०।२५।५९ लग्नं ११
११।२३।४६ द्व्योरेकराशितात् लागान्तरपो ८।३।१ अर्कोदय ११०० स्वाग्निलाग ४०० होरान्तरस्पष्टः २१६०० शोध्यः २१
२०० उदयादिष्टकालः स्यात् नाजातः यदिनात् त्रैनः कालस्तदा तात्कालिकार्कोदयस्तत्क्रमः साध्यः अद
येकार्क्तुनरार्द्धस्पष्टस्य साधना सफ्टेस्था हीतितिच करोप्यजयति । यदिस्पष्टार्कस्पष्टस्मि ।११।११।०।२। ईदशी लग्नौ ।
११५।१४३ अस्मात्तात्कालिकार्कीत्क्रियातत्साधनः कालस्तु यदीयस्पलोगपा ३० द्व्यो ४० नयुक्तः ६७५।१२ मध्यो
९ याः १६८३ प्युक्ताः १८००० पञ्च तावनः कालः सफ्टेदेवायातः यदीहपालतास्त्वोव्यवपष्टुरन्तो बटिकाद्य
तीष्टश्च दण्डस्पष्टनोगपश्च तु युक्तयुक्तोमध्योदयाहा युक्तस्य कारणकालः ५० सहककर्मणासाद्न आयात
नान्तश्चीकरणार्थमसकृत्कर्म कर्तव्यं अमुनाकालेन ५० सूर्ये तुच्छिपगाधपतुणितः २९७।३१ मतपाहीं ४९
४७ तेनात्तात्कालिकः सूर्य ११।२१।१५।४३ अर्द्धयिका करणार्थं स्मृनितः ।११।२०।२५।५९ त्तदोगपः ४२।४३।२
तत्युक्तः ६७५।१२ मध्योदयाः १६८३ प्युक्ताः १८०३ द्वा ४४ एतत्कालीनः सूर्यः ११।२०।२५।५९ दनादकंकालः
५९ हृसूर्यः सायनाराः ११।२०।२५।५९ द्वारविलागपः ४२।३७ लन्युक्तः ६३२८।२६ मध्योदयाः १६८३ प्युक्ताः

नाक्षत्रहोरात्रासुमितिः २१६४२५ तत्कालीनैस्त्रिकोध्रुटी ४१ लग्नेनोदयिके ११।२०।२५।४ च्युतः ११।२१।१५
३० अर्कस्थलग्नपः ३०६।५ रतत्तुल्यकः ६३० २८ मध्योदयाः १६९३० च्युतः १७९६३।२१ एषः कालः अ
नेनगुणारविभुक्तिः १००२३।४९ नाक्षत्रहोरात्रासुभिरेतत्कालीनैः २६४३।४८।४९।३५ अनेनतदुक्त
दयिकोर्कः ११।२१।१५।२१ अस्मात्कालः १७९६३।२१ पयतद्गुणारविभुक्तिः १००२३।१५।१ फले ४४।७३
स्थिरता जाता १७९६३।२५ सावनः कालो जातो विलम्बश्च ४।११।०।३१ धन।। अस्योपपत्तिर्ना त्र्यार्यमिष्ट
टिकायदि सावनाख्यात्कालिकार्ककरणेनतवेष्यात्स्पष्टत्वादेगोलेसम्यग्व्याख्यास्याम ८।। अथ विलो
मलग्नी।। स्फुटार्कात्सुद्धेर्विपरीतलग्नेस्फुटार्कोशगाहाहलवानितार्कः यदोदयात्पूर्वं घटीघु लग्नमिष्टं तदात्का
लिकार्कस्फुटकासवस्त्र्याथात्तानिष्टासुतुल्यः सशेषाविलोमेनात्तरोदयानपिविशोधयेत्पर्यशेषविंशद्गुणित
मशुद्धोदयाप्तलवादितेनार्कस्फुटकाशेषस्तयाविशुद्धोदयतुल्यराशिलिप्तनितोकीकाग्नंस्यात्तीयथा २ घटीसवः
३६०० तत्कालिकः सूर्यः ११।२०।१५।५८ तदुदयः २८ तद्गुणाकस्फुकरामाः २८८।३।४ द्रवाग्नि हताः ८८७०।८
रास्फुटकासवः श्लीम्नथ्यान्नरोदयातपि विशोध्यन्ते कुंभोदय १५।१५ एवपतति तत्याततः पिवाशेषं ११ ६७।५४ त्रिं
शद्गुणं ३५८३ द्रव्यस्फुटेनमकरादयेन २७९ नष्टे १२।३५।२७ एतैरंशैस्तथार्कस्फुटकाशे २०।१५।५४ विशुद्धसमे

९३

शिरो० कस्यचकुंभस्यचतुल्योराशिः ११।०।० एतैः संशुद्धैरिकर्क्ये ५।२।१।५ ।२६ मूलं ९।५।५।५८ जनितोदी १०।२४।
३३ विपरीतलग्नंजातं। अत्र वर्त्तमानाहोरा वहत्तेति मृतस्थानस्यायदृष्टिद्धं स्तितिज्ञा सका होरात्रवृत्तविद्ध
योरंतरे यावन्तोराशपादयस्तदृद्रयक्षाणेभय हा हूतितेषु लग्नसेवावशिष्यते तत्पातिविरालो यत्र लग्नमप
मेउलीकुजेत छहाय्मिहलग्नमुच्यते। प्राविण द्विमकुजेष्ठा कलमकेभच्यलग्नमिहरदिशोणेनरहूति॥ अथ
दिक्साधनं॥ हवैल खनसमा कृतेसितितितेकेन्द्रस्थशंकोः क्रमाद्ययेयत्र विशत्यपैति च यतस्तत्रापरैषो दि
शो। तत्कालापमजीवयाभ्यविवराङ्गुलकर्णमितया हताप्तविल्यांशमितायुलकर्यतोदिरपेद्रास्फुटाचातिता
न्मा। ध्यादथयाम्यसौम्या अवेवालवेकदेकस्मादपितायतो भुजमितात्कोटी मितीशस्कुतः। स्पष्टदि
ह्मिस्फुतथालुवियथायः॥ अयेयो अनुस्तुतिः कोदिश्चायपूरान्नवेदितिकृतवाङ्मयायाम्ये पाहुरः॥ पानीये
नसमी कृतायां भूमौरवितिमंडलेद्र्ध्व प्रमाणे शीकव्यासार्द्धहस्तमध्यतागस्थसे कोरिद्र प्रमाणत्वपिव
द्धुमतद्वादक्षीयुलप्रमाणस्याच्छायायग्रेयच प्रविशति पूर्वं कृतयाघराह्नेपियतोनिर्गच्छति तत्र प्रवेश
स्थानपरी पश्चिमादिक् निर्गमस्थानेप्राग्दिशा मध्यमा नवति प्रवेशानिर्गमस्थानयो वक्ष्यमाणप्रक १०८
राफलङ्घाति प्राग्दिगुणस्यवक्रेस्तपादिन। वर्दिकाक्ष्यत्वातात्कालिकाविकोंकायोत कौतिज्ययोरंतरं

नाक्रुता नि १२ कृतिपीयुगोपदंस्पाक्कृतिरिति वक्ष्यमाणप्रकारेणानीतेन स्वदेशविषुवच्छायाकर्णेन गु
णिते लवे कृत्याप्तं यदाप्तं तत्त्रिगुणितरेखुलैर्यस्मीदिश्यपर्यन्तं तस्यादिशि चालिता त्राचीस्फुटा भवतीयथा
चत्वारिंशत्येगुलहृतेच्छा दशांगुलशंकुछायाप्रवेशनिर्गममार्गी द्वाशीगुलाया तस्या घटिकासाधनार्थं स्फु
ते न्निते छ्न्नरेणयष्टिकाक्रमाद्युदासिणगोलयोर्नरः स्थितिज्यपवं द्युगुणापिसाहृतिश्चरज्यपेवं निगु
णापि साप्त्यत्पत्रत्याचरज्या ॥ ११३४ दक्षिणगोलत्वात् त्रिज्या ३४३८ नता २२२८ एत्रैत्या जाता पलभा ५
४५ । कोश्यास्ः वर्गास्याः ३२।४६ नरा १२ वर्ग १४४ उत्तयोर्योगो १७७।४ स्मात्पदं १३।१० पलकर्णो जातः त्रि
ज्यावर्गः ११८१९८४४ फलश्रुतिः १२।११ न्युणाः १५७४०३९२५।१२ घुज्या चरज्या ३४३००८ च्छायेष्टा १२
स्यावर्गः १४४ नर १२ वर्ग १४४ अयोरैक्य २८८ पदं १६।५८ इष्टकर्णो जातो स्य घुज्यायाश्च हृतिः ५०९८७५ द
तेऽक्कस्यतकर्णश्च त्रिज्यावर्गो लब्धौ २७०।११ इष्टान्पकः जाता ॥ एतत्रहिताच्चरा २५।१५ यदा प्रोत्पीतत्वा
त्यायानयतनितदाच्चैवेष्टान्त्यायाः प्राक्षमस्यधक्रमज्याया धनुः २१।४९।१ एतेन नता सावोदिन दिवस
वनदितत्कालीना २४।४१।३ अत्या नता २०।५०।०८ सावनखुनतं जातं नतस्वादिनाडि ४४।४३।०२ त्याविता
न्प२।४।नाद्दत्तशुन्नतं जाती नायप्रवेशकालो ॥ निर्गमिकालेन्द्रस्याद्वज्ञाला स्मावनानाडी ः २०।३२ चार्द्रः २०।

95

शि०न्धु

तूदयाङ्कतास्सावनाप्य २०।३२ आर्द्रा २०।३४ सावनेनान्तेनानाल ५०।०५ ताक्कालिकोर्कः ।११।२०।३४
।५ भाग्र निर्गमेसावनघटी संस्कृतः स्वाकालिकोर्कः ।।११।२०।४६ ह्रा २३।प्रवेशकालीनार्कोत्तिज्या।२२७।३८
निर्गमिकालीनार्कोत्तिज्या २२३।५८ अन्तरं ४।४० सार्कस्पेनकाश्या।१३।१० गुणिते ६२।४ शीज्ञ १२ गुणात्रि
ज्या ४१२५ लब्धं कर्णौ ।१३ ह्रा ३१।०।१।५७ लेवज्याजाता ।। स्वनयाल्लाकर्णाहतेकोत्तिज्यान्तरं ६२।४ नक्केवद्यौ
गुलात्रिशाङ्गीया वस्य छायाशल्वाद ष्टगुणी ४८६ ह्रा ३२ लेवज्या ३१।०।१।५७ ह्री० मवा एवं स्वकोदयपथा
१लिद्दे २ वालायग्री १ रथरेणव ७ त्रसरेणावः पशोद ६७ त्रसरेणाव छ्रमो ग्रः परम ... स्फुट त्वा त्रोप
लक्ष्यं तपरिभाषास्कु रमीडुप विवानेन सरेण रथरेण बलिग्रीत दस्तु लेछ्वा वहरका वचोंग्गुलन्य परमाणोर्मि
तितोष्टगुणिता निःपक्विल द्वैरेगुला दिक्षिगुण।०।०१।०२।०१।७।५ चरायणत्वात्वाद्दु नरस्पृ दिशि चालिताह
छायाना प्राची दिक्स्फुटा रवति। याम्यायनेनेवेसदा दक्षिणस्याम्न्यथा स्फूलेत्यर्थः तयोः प्राच्य पूर्वो दि
शोः पातितमण्डलानवल्लिसूत्रप्रमाणसूत्रेणमण्डलद्वयीकार्यं यथा दिगीतिमध्य वल्लिनवति एवं कृते सौम्या
याम्पदिशोर्मस्यद्वयस्तु त्यछतो मत्स्यद्वयात्तः पातितसूत्रेणसौम्या याम्पदिशोरेवतः स्त्रथ समध्याङ्कय १०८
च्छायाग्रक्रवान्निमुखी रवतीतत्र सौम्यातत सङ्कान्तिमुखी याम्या वक्ष्यमाणयैत्रे क्रम विधाब्रवान्निमुखी

११

96

कालेसौम्याग्रछायानेयास्येति। इतिलाद्ध्यायदृग्मिनदिक्साम्यपृच्छो। अथयेनकस्मादपित्तायतोदिक्
ज्ञेया। तत्रानीष्टेकालेसैकोछायाग्रेचिह्नंविलाव्यक्ष्यमाणभुजकोणस्थजंकोटसमाप्योक्तौतिज्यकेकर्ण
गुणेविलकेकोद्याभुजेनासमिनाम्नकास्यात्। आद्योद्वितीयंसममहत्त्रिशीकरित्यनेनप्रवेशकालक्रां
तिज्या।२२।णा।२९ कर्ण।१३।१ द्युणा।३०।४।१२ कोद्या।१२ हृता।३५।३।१५ अक्षयजाता त्रिस्कृत्पाहृताक्रांय
काकर्णेना।६।५ गुणिता।४२९।१।३ ण त्रिज्याहृता।१।१५ कर्णच्छृत्वायाजाता याम्यवोलोसौम्यपलप्र
नत्वनितीसौम्यातोयोगः ७ भुजएतद्वर्गो ४९ प्रभा १२ वर्ग १४४ अंतरं ९५ मूले ९।४५ कोटिः। एतद्भुजको
टिप्रमाणयष्टिकार्यंतन्नभुजमितांशलाकांछायाग्रास्थाप्याकोटिमिता शंकोर्मध्यभागात्तयास्थाप्य
यथाभुजकोटिशलाकयोः संयुतिर्भवति। एवंकृतेकोटिः प्राच्यांपरास्ववति। याम्योत्तरोभुजोभवति।
उपपत्तिरत्रां शंकुप्रमाणाग्रामण्णांवृत्तेक्रांतयावतीलिखवत्तद्दृयति। शंकुछायाहर्याप्रविशतितावतीनि
छायायेपरसूत्रानीतानेस्यादेवंनिर्गमपिंजाचीसूत्रयेनान्नेस्पात्तापरिवलछायाप्रवेश[illegible]र्गमकालकौत्यत
रेणवर्वदहिलिवातीलघ्यवर्यान्तिकर्णरत्नायत्तुल्येमास्यर्याग्रायाम्नौधत्तो। अथयत्कुंको[illegible]तज्याधीत्रिज्यागुणा
लीवज्याभालत्यनाप्वेतस्याः कर्णाहृतोकारणीयाभुपातनायदि तैज्यावृत्तेएतावत्तम्। अंतदाकर्णवृत्तेकि

97

त्रि॰टी॰

मिति॥ त्रिज्याहरोऽर्ककर्णैर्युगुणस्त्रिज्याहरयुगणल्वनष्टा॥ अत्र कर्णौ गुणौ लंबज्याहरः फलं कर्णवृत्त
त्प्रमाणौ छायासौम्यायने दक्षिणलो जाति। याम्ये जिनलवनरतइति गोलेपि॥ अतो नेष्टलवसमम
ण्डलमध्यनाडीवा स्निकेत्यादि एवं भुजोपि सौम्याग्रकाया इत्तलमित्यादिना कर्णवृत्तपरिणामितामि
त्युपपन्नं॥ अथ प्रकारान्तरेण भुजकोटी। दिक्सूत्रसंपातात्तस्य संकोश्छायाग्रस्थबिपिसूत्रमध्यं
दोर्दः प्रज्ञावर्गवियोगमूलं कोटिर्न्नरान्याछायायाः रात्नाः स्यात्। दिक्साधने सिद्धातो भवति॥ अत्र प
व्दिक्सूत्रसंपातस्थस्य संकोश्छायाग्रे पत्रं पततितस्य तथा बिपिसूत्रस्य यदन्तरं तद्भुज इत्युच्यते
भुजस्य वर्गः च्छायायुनाः॥ अनयोरन्तरं तस्य पदं शंकोस्थछायाग्रेयन्नरं प मध्यस्थाव्यपराकोटिरिति लिखी
न्स्यै कस्मादपि भागान्तरत्पादेः सैवं घतुक्तः। उदाहरणमग्रास्मिन्नेव व्याख्यास्यामः॥ ॥अत्रापूर्व
न्ति॥ ॥ खार्द्धेविदस्तथ्याशंज्याहृष्या॥ सम वृत्तखेटमध्यौ शजीवा भुजः। तेकर्णवृत्तः गते विपरीतवि
ह्नौस्तवतन्नतयोध्वकर्णवृत्तपरिणतात्तद्ज्याहार्ज्यायौ भुजध्वकर्णवृत्तपरिणतस्थछायायस्य बिपिसूत्रस्य चानं
कः॥ यद्यपि भुजश्छायाकर्णत्रिसातत्वोर्घसलनरपदे कोटिआस्यपरास्त्वतः सिद्धैव॥ ॥ अथच्छायायाः
पं॰गा॰कूणा॰छा॰ना॰य॥

ला॰ क्ष
१२

98

वक्रस्य मन्दवेगगमने वरेण्यं दृष्टं तास्ति ख्यातो भ्रमेरारौ धारधनं पतानां गीः क्रियते ॥ आधारो गो
कांसंड नत्र वक्रस्या मवनं तं भ्रमतः परितो भ्रमणमेव नोत्म घृत इति ॥ तथापि कि मावारा कि
वन्मानास्तित्वद्धीयेः कुत्रावेलैई की ह गवास्यता ॥ एतत्सर्वं नानाशास्त्रविचारणात् ॥ वा
धीकादिमतानीगी चारेणाकथ्यते ॥ ॥ अथ ग्रहस्फुटीकरणोपपत्तिः प्रश्नः ॥ ॥ संसिद्ध
दृग्गणायुगादिनगणैः खेटानु पातेन मः ॥ स्यात्तस्य स्फुटता कथं कथमतः स्पष्टीकृतिर्नै
कधा किं दृशी तरमहोवाक्यं तं संकैवरं किं यो द्यौस्प वुवां वलं यतो दृदैक ख्यात्म पात स्मृतः ॥
२॥ किंचींदुं विसुकेंद्र जं वा सुवलं लंकि वा च लंते तल्लम केकस्मात्तसाहितेः कुताश्चरदिताः खेटः
स्फुटं जायते ॥ किं दृक्कर्मतया त्वया स्तमयजोदृधाते विदत्स्युत्तुधीः ॥ सर्वमेवविमलं वदामल
मलं गोलेविज्ञानासि चेत् ॥२३॥ ॥ अथाधिमासावमदिनमानभेदप्रश्नः ॥ ॥ महदहः किम
तारजनीतत्तुर्दिनमनो गणको तत्र गोलगे ॥ ननु तत्तुर्दित सौम्ये हती निशावयवि वदण
दक्षिणदिग्गते ॥२४॥ न चलितं किं चनिशं घ्नं मितासि नां च्कु मनिवर्भितिव सुराद्वि ये पि
तच्छुद्धिं कैश्चा शिमासास्मितीतत्तथा युगसहस्रयुते द्रुहिणास्पतेवै ॥२५॥ ॥ अथराशिस्फुटदलग्नभ
प्रश्नः ॥ ॥ चचलत्वम्बविमार्कलवाः समाः किमसमैः समयैः खलु राशयो नष्ट ॥ समुपता

सुदर्शकेमुगोलविन्नविसृजेन्नखिले व्यपिते समाः॥१३॥ अथ घुआदर्से स्याः प्रश्नः॥ ॥
घडआकुआयसमनराग्रानुकूल्यादिकानौ। निद्धगोले वदतीति यथादर्शान्तेव्रसेष्ठो।
॥ ॥अथादिद्धालत्नेदा छपत्तिप्रश्नः॥ ॥तिथ्यंते वेदू रुडुपतेः किंन मानोस्तदानीमिंदोः प्राचा
मवतितरते प्राग्रहः किमुनतीन्धे॥१४॥ तवनौ किं काले कावनतिर्मितिमतोवरातसे स्फुटोतस्ति
थ्योवालोकीर्तिसिद्धकुतः कुतः॥१५॥ यदादौ मृदणे पौर्णमास्यंतेम वतीतदादर्शीते सूर्यग्रहणे
किमितिन मवीतिपतामृ नावेधो छादिकापौर्णमासीतितुल्यत्वाद्ग्रहणविधावेस्ती
मवीत। तेन दर्शांते गृह्यदितानुस्पर्शकादर्शाख्येइनातिथ्यंत एव सूर्ये किमितेनमृगादपतितथे
दोसार्शः ग्रायौन वतिरवे कुतः गतीख्यामिति। तथापि चैलेचनैकानतिस्तथालेचनेनतिर्थ्य
संस्कारेणनलपाशारसे स्फुटोतेः किं तथातेलेवनावनती कुतः शयथ्यं कुतो हेतोः सिद्धविलि
नलमनतरते पसकल्येत्यादौ मूख्यासाद्वि नैव सथितलेचनावनती इत्यर्थः॥ ॥अथघ्री
गोन्नतौ॥ ये दृस्यापपत्तिप्रश्नः॥ ॥भुक्तस्पादजराज एवमहसोहास्याकुहेत्तः कुतः।
सहूत्त्वगतोप्यहोन्क्रम नवादोज्जाति सैगादिवा। संप्राप्याथपुनस्त्वपीतनुमतस्तस्पा
वेलोयोकी। भुक्तस्पक्रमसत्तथैवमहसोहख्यातिसह्रतौ॥१९॥ अहोगणकएवोक्तजः।

१४४

100

अश्वेंद्रः सद्भूत्वमुपागतोऽपि स्रोजनं वर्तुलं तं प्राप्तोऽपि शुक्रस्य तेजसोऽन्यकुत्सितमीडलः च
स्माज्जातः अश्वो लिप्तवामाहा। अमप वादेपातिसेगा दिव। दोषारात्रिस्तदासेगः पोर्णमा
स्यां सं पूर्णश्रीद्रः सकलधारा आसहस्रेगमिति। अतोऽप्यमतिसेगः अमणजातादेषातिसेगा
दिवसुक्रतेडोपपचयेनकुहूर्जोजातः। अन्यापिपिष्कृजराजा ब्राह्मणः सद्भूत्वमुपमत्तः सदव
रनिषेधो प्रीतिजातारोषातिसेगःपापकर्मा तुष्टानावृपस्य तेजसोहान्माकुत्सितावारस्य।
ता अथ चन्नीतनुसवितए वोम प्यातानंतरतसेपचा। दलसाभ्रपेनेय शुक्रस्यमद्रसोहृध्या
कर्मेणसद्भूतत्वमितितथाचनवीत तुल्यसद्र्यासे श्रुतो। नचासस्यमेडले सामान्युसाम्नूतिर्ये इ
तिष। नपीमपोसंपगवानिति। सच ब्राह्मणः स्वय विदत्त्वनीमेवतत्तस्य मुलापर्नेडूपम
त्पब्राह्मणसं प्राप्यवातोऽनंतरतस्या अपेनतप्रसादेनर्निर्हृतकल्मषोऽक्रमेण शुक्रस्य
तेजसोद्भूद्ध्यासदवारः स्यादिति॥ ॥सिद्धांतात्मसमुपगण्यातनान स्खात्त्वदीपगते
दोषमलो च शुलोल्हासमृद्ध्यासनानाप्राप्तोऽपि विषोनिवसतीमि पत्युर्विमुक्ताममेया म्या
स्यपविष्यानिरतीति नरतस्याच्युताधीपरस्य॥ ॥इति श्रीमहाव स्थाने मिश्र सूनु लक्ष्मीद
सविरचितेना स्वरीपसिद्धांतारीरामपरिव्याख्यालेशगते तत लविता नमनो गोलाध्या

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1645
Dist. Nagpur

102

ऽस्वरूपगम्याध्यानः॥ ॥छ॥ ॥अथ तत्संख्यानोपपत्तेरुत्तरं विवक्षुर्निर्लक्षणीरसमास्ये
मं गर्भावरणोपसृष्टिप्रभृतितत्वानामादितत्वेस्मत्वजन्मशब्देनाह॥ यस्मात्क्षुब्धप्रकृति
पुरुषात्स्वामहतस्तस्य गर्भेऽहंकारोद्भूतत्वकाशीखिजलोर्मिस्ततः सहृतश्च॥ वूलांऽयज्ञठगाम
हीतृष्टलिङ्गाद्वैरैर्वैर्विश्वंश्राद्युज्ञपातिपरमेवूलमतत्वमाद्य॥ ॥यश्चैतत्वैतत्परैवूलज
पातिसर्वात्मकभेदावर्त्तते॥ यस्माद्वूलगां क्षुब्धात्स्वाम्प्रकृतिपुरुषात्स्वामहत्तत्वमभूत्॥ अस्य
महतो गर्भेऽहंकारोऽसातनकाशीखिजलोर्वीवत्॥ खमाकाशः कोवायुः शिखीवह्निः ऊं जलमुद
कंमुर्वी पृथ्वी एतानि भूतान्यभवत्॥ यथा च श्रीभागवते॥ कालाद्गुणव्यतिकरः परिणामस्वभा
वतः॥ छिद्यान्ममन्वबद्रव्यज्ञानक्रियात्मकः॥ सोऽहंकारइतिप्रोक्तो कर्मणोजन्ममहतःपुरुषाधि
ष्ठितादभूत्॥ महतस्तुविकुर्वाणाद्रजः सत्त्वोपबृंहिता॥ ततः प्रधानममभवद्द्रव्यज्ञानक्रिया
त्मकः॥ सोऽहंकार इतिप्रोक्तो विकुर्वन्समभूत्त्रिधा॥ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति तद्भि
धा॥ द्रव्यशक्तिःक्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरिति प्रभो॥ तामसादपि भूतादेर्विकुर्वाणादभून्नभ॥
तस्य मात्रा गुणः शब्दो लिंगं यद्द्रष्टृदृश्ययोरित्यादि॥ एवं सांख्ययोगादिशास्त्रेषु पुराणेतरे
प्यपिद्रष्टव्यं॥ ततः संहृतश्च॥ एवमुत्पन्नानां तत्वानां समूहः से हृत एकीभावएवैतल्लोऽडमम

१४५

१०२

कृष्टंद्रव्यंपततीवशोभते।नस्वतोगुरुद्रव्यस्यात्पतनस्यवारोक्तेः।अतोनुचादृष्टेपततीतीन
त्ता।इयंभूःसमेतात्समेधरित्तस्तल्पेव्योम्नियक्पततुकिलयःपतनशंकायामपिनिस्था॥५॥अथबौधा
दिमतं॥ ॥अयंजरस्यभ्रमणएवलोकादाधारशून्याकुरितिप्रतीतिःखचेनदृष्टेवगुगुतुल्यमातरवे
दःप्रयातीतिवदंतिबौधाः॥७॥द्वौद्वौनवांद्रभगणौचविदकान्तरौताउदयंव्रजेते॥यदब्रुवन्नेव
मनंवराधाब्रुवीम्पतस्तान्नितियुक्तियुक्तं॥८॥भूमिमालितःपरिवर्त्तमानस्यजरस्यभ्रमदर्श
नादन्योपपत्तिमलभमानानांबौधानामाधारवर्जिताभूरितिप्रतीतिर्जातातथागुरुद्रव्यमा
काशेस्थितंकिमपिनदृष्टंअतःपृथिवीव्योम्न्यधोयातीतिबौद्धावदंति॥मलसानाविनिःकर्ण
धारादीगमनुपायपातनतरस्थितानवेतितथातथानुविस्थितप्पिनवेत्तीतितथाद्यौरवीद्यवि
द्रनक्षत्राणांमखिम्बादीनांगणावपिद्यौचतुःपवारान्नक्षत्राणीत्यर्थः॥तौबौधाविकमीतरेण
दूनगच्छतःतेषांमतेमेनो॥अतुयोशावद्धिक्लीदिनतावतीरात्रिःएवमेनोसमन्वाद्भ्रमतोरवेर
होरात्रं सीजायतेतेनसूर्यद्वयमपेक्षितंभवति॥अन्यथादिनात्रिगुणारात्रिःस्यात्।एवंद्वा
वंद्रौद्वौनगणावपिचतइतिबौद्धाजैना॥अप्पब्रुवन्॥ ॥अथबौद्धादिमतभंगः॥ ॥भूःखे
धःखलुयातीतिबुद्धिर्बौद्धमुधाकथंयातायातंतुदृष्ट्वापिखेयत्क्षिप्तंगुरुक्षितिं॥९॥आकाशे

13

स्थितेयंत्रूरधोयातीतीवोच्यमेरोर्भूनेतिबुद्धिस्तवकथीवयोसन्ना।।तत्रहेतुमाह।।यकुत्तुच्यान्निद्विश्चित
स्पक्षितिमुपलस्यातायांतंदृश्यापि।।यतोजयंजनोर्म्मेनियोगमनोघिदेपादिवमूर्द्धमाकान्ति १२
ल्लिपुनःक्षितिंनैतित्त्वर्गुर्वीशरोलघुरतायुरुत्वाद्रूःशीघ्रमधोयातितनोर्धिल्लिहस्यमूलागात्र
ल्लिरेवयुक्तातेनजूधरायातातिबुद्धिमाकृत्याः।। ।।अथतद्युतिभंगः।। ।।किंगण्यंतत्रवैगुण्यपि
यैगुण्यपाहवथाकथाः।। ।।नाकेदृनाविलोक्यापिध्रुवभ्रमस्यापरिभ्रमः।।१०।।यानाकेदृनाधू
वमस्यस्य।।परिभ्रम।।दृश्यापिदैगुण्यमगीक्षतयाना।दृशस्यतववैगुण्यैकिंगण्यं।यथा।।
यौधौरवौदृभगणौ।।यतद्योदस्तुकौ।यदिदिधित्वेत्रासौदृना।तदाध्रुवभ्रमस्यस्यपरिवर्त्तेनेछि
त्वैनोपपद्यते।।यतः।।नरणांस्थानवावस्तकालेध्रुवभ्रमस्यस्तिर्यक्स्थितोभवतिपुच्छत
रास्तस्यपश्चिमतोमुखताराःपूर्वतोभवंतितदापुच्छताराखेरावर्मवतीत्यर्थः।।रवि
शेषेभ्रमस्यपरिवर्त्तेनेनपुच्छतारापूर्वतोमुखतारापश्चिमतोभवंत्तितदापुच्छताराःस्थस्थे
वसूर्यस्यादयोदृश्यते।।यद्विधावर्कोभवतस्तदाभ्रमस्यपरिवर्तनेधितायोर्कोभ्रमस्यमु १४
खताराःसूर्यगतउदयतोततोवैधौरवीदृभगणौवत्सनुपपन्नौ।। ।।अथध्रुवःसमतो

निराकरणं॥ ॥यदिसमामुःकुरोदरसन्निभाभगवतीधरणीतरणिःक्षितेः॥उपरिदूरग
तोपिपरिभ्रमन्किमुनैनैनमनैरिवनेक्ष्यते॥१॥यदिनिशाजनकःकनकाचलःकिमुतदं
तरकैगःसनदृश्यते॥उदगयंननुमेरथांशुमाकथमुदेतिनुदक्षिणत्नागले॥२॥यद्याद
र्शसदृशीसमापृथिवीतदा॥नूमेरुपरिदूरगतोभ्रमन्सततमनुष्यैकिमितिनेक्ष्यते॥अ
तःसमाभूर्तौ॥अस्यावृत्तत्वमर्यादंगीकृतो॥अथयैःसमादर्शसन्निभाभूःकथिताते
षांमतेमध्येमेरुःमेरोःसमन्तात्लक्षयोजनानितंजंबूद्वीपातावदेवलक्षयोजनःक्षारो
दधिर्जंबूद्वीपावद्वलिवैर्भूतस्तेनाद्वीपसमुद्रपंक्तमुत्तरोत्तरद्विगुणं॥द्वीपाद्विगुणोद्वीप
समुद्राद्विगुणःसमुद्रःतत्रसप्तमपुष्करद्वीपेमानसोत्तरपर्वतस्तदुपरिलक्षयोजन
स्तरे॥ ॥सूर्यरथस्यचक्रंविषुवद्दिनेभ्रमति।यथैवसमाभूरित्यंगीक्रियतेतदातदुपरि
लक्षाणियोजनान्तरगतोरविनमनैर्यथासततमवलोक्यतेतथामनुष्यैरपिकिमिति
नावलोक्यते।तस्मान्नसमाभूरिति॥अथयदिमेरुणांव्यवहितेसूर्येनात्रिर्जायते॥
तर्हियेनसूर्योन्तरितःसमेरुनेवाकिमितिनदृश्यते॥अथवायंमेरुरितउदग्गतोस्ति

ततोमवधानान्नूतान्मेरोरुदक्षुसूर्यो नित्यंप्राच्यामुत्तरतएवकिमितिनदृश्यते।यतोमेरु
उत्तरत्रागतत्कथनविहिद्दिणनागउदक्षु दृश्यतांतेमनमेरुरिशाजनकानपिसमा
नूरिति॥ ॥अथग्रन्थसमत्वविरोधशंकापरिहारः॥समयोयतःस्यात्परिधेःश
तांशःपृथ्वीवपृथ्वीजितरातनीयात्रौ॥नरास्यतत्पुरगतस्यपलक्षक्षाःसमभवतस्याःअति
नात्सतासा॥१३॥ अथनृपरिधेरुपपत्तिः॥ ॥पुरान्तरंचेदिदमुत्तरंस्यात्तदक्षविश्लेष
लवैस्तदाकिम्॥ ॥चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्त्यायुक्तंनिरुक्तंपरिधेःप्रमाणं॥१४॥
यदिलंकायाउत्तरतःपुरंभवतितत्रयावान्तरस्तेननिरक्षदेशान्तरेणानुपातायोड
नानुत्पद्यते॥यथा॥यथानिरक्षदेशाभावःयत्रपुरेऽक्षांशानवतिमिता९०स्तत्रए
वाक्षविश्लेषांशाः९०योजनानिपादोननेत्राब्धिनवयः१२४१ ४५यदिपलविश्ले
षांशानेननवलापादोननेत्राब्धिनवमितानियोजनानिपरिधिगतानिलभ्यन्तेत
दाचक्रांशैःकिमिति॥अनुपाताल्लब्धंसप्ताङ्गगनंदाश्वमनः१४९६७परिधियोजना १४८
निएवमन्यस्मिन्पुरेयावत्पोक्षांशाभवन्तितयोःपुरयोरक्षांशविवरणयदिपुरा
न्तरगतानियोजनानिलभ्यन्ते।तदाचक्रांशमितैरक्षांशैःकियन्तियोजनानिभवन्ति

106

त्पनुपातयुक्त्यासमागतंदाक्षिमितंयत्र।।परिधिनापूर्वैर्मुक्तस्तद्युक्तमेव।। ।।अथास्य
दृढीकरणं।। ।।निरक्षदेशात्क्षितिषोडशांशेभवेदवंतीगणितेनयस्मात्तदंतरंषोडशसं
गुणंस्याद्भूमानमस्माद्बहुकिंतदुक्तम्।।५।।शृंगोन्नतिग्रहयुतिग्रहणोदयास्तछायादि
कंपरिधिनोदितमनेनहि।नान्यमतेनजगदुक्तमहीप्रमाणप्रामाण्यमन्वयसुतव्यतिरेक
केन।।६।।यतोलंकायाअवंत्याश्चांतरंक्षितेःषोडशांशतुल्यंगणितप्रामाण्यात्।अतस्त
त्षोडशगुणंभूमेर्मानंभवति।येनग्रहःसाध्यतेसभूपरिधिःपूर्वैरुक्तः।अस्मादधिको
पिनभवतिकल्पनात्वात्।यस्स्फुटस्तेनशृंगोन्नत्यादिगणितंकलेसंघटतेनान्येनेति
पुरातनाइदमेवभूमानंजगुः।। ।।अथभूगोलेभुवननिवेशनम्।। ।।लंकाकुमध्येयमको
टिरस्याःप्राक्पश्चिमेरोमकपत्तनंच।अधस्ततःसिद्धपुरंसुमेरुःसौम्येथयाम्येवड
वानलश्च।।७।।कुवृत्तपादांतरितानितानिस्थानानिषड्गोलविदोवदंति।वसंतिमेरौ
सुरसिद्धसंघाअर्धेवसर्वेनरकाःसदैत्याः।।८।।योयत्रतिष्ठत्यवनींतलस्थामात्मा
नमस्मादुपरिस्थितंचासमन्यतेनःकुचतुर्थसंस्थामिथश्चतेतिर्यगिवामनंति।।९।।
अधःशिरस्काकुदलांतरस्थाश्छायामनुष्याइवनीरनीरतीरे।अनाकुलास्तिर्यगधः

स्थिता श्चतिस्थत्रितेतत्रवयेयथात्र॥२०॥ कुवृत्तपादांतरितानीत्यनेनैतदुक्तं भवति॥ लंका
रोमकसिद्धपुरयमकोट्योन्तरिधेः॥४९६७ अस्य तुर्यांशः॥१२४१॥४५ तरायाः तयावारिधि
श्चतुर्थांश तुल्यांतराय उत्तरतो मेरुस्तावद्याम्ये वडवानलः॥ ॥अथ द्वीपानां समुद्र
णां च संस्थानं॥ ॥भूमेरर्धं क्षारसिंधोरुदक्स्थं जंबूद्वीपं प्राहुराचार्यवर्याः॥ अर्धे
त्वस्मिन्द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यंबुधीनां निवेशः॥२१॥ लवणजलधि
रादौ दुग्धसिंधुश्च तस्मादमृतममृतरश्मिः श्रीश्च यस्माद्बभूव॥ महितचरणपद्म
पद्मसद्मादिदेवैर्वसति सकलवासो वासुदेवश्च यत्र॥२२॥ दध्नो घृतस्येक्षुरस
स्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्त्यः॥ स्वादूदकांतर्वडवानलोसौ पाताललोकाः
पृथिवीपुटानि॥२३॥ बिवरफणामणिगणांशुहततमःप्रकाशा एतेषु सासुरगणाः फ
णिनो वसंति॥ दीव्यंति दिव्यरमणीरमणीयदेहैः सिद्धाश्च तत्र मलसत्कनका
वासे॥२४॥ शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशं क्रौंचं च गोमेदकपुष्करे च॥ द्वयोर्द्व १४९
योरंतरमेकमेकं समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरंति॥२५॥ स्पष्टार्थं॥ ॥श्लोकपंचकेनैतेनै
तदुक्तं भवति॥ भूगोलस्यार्धं जंबूद्वीपं तस्य क्षाराब्धिश्च संधिर्निरक्षदेशः॥ भूमि

त्हिगोलाकारायथाकंदुकार्द्धमुस्रअरेखासूत्राणिससैकतरस्मिन्पार्श्वेयदिदीयतेतेत
सप्तमभूमिकाःषड्भवंति।तथैकतरपार्श्वेचाएवंसप्तभूमिकाःसप्तसूत्राणिसूत्रस्थाने
क्षारक्षीरादयःसप्तसमुद्राःभूमिकास्थानेसप्तद्वीपानियदन्नलंकाकुमध्येसिद्धपुर
मध्यस्थमेरुरुत्तरस्तथाप्युक्तंतदपिसम्यकृयते।गोलस्याद्धाधस्तयमवच्छेदनास्ति।तथा
चसूर्यसिद्धांतसर्वत्रैवमहीगोलस्यस्थानमुपरिस्थितमन्यत्रखेयते।गोलतद्वो
र्द्धंद्धवाप्पधरति।यदितुमेरुर्मध्येकल्पतेतदास्तुमेरुप्रदक्षिणीकृत्यसूर्योभ्रमती
तियतःसव्यंभ्रमतिदेवानामपसव्यंसुराद्विषामित्यादिसर्वमुपपन्नंभवति।। ।।अ
थद्वीपमध्येगिरिनिवेशजातानिखंडानिलंकादेशाद्विभागानिजुदग्धेमकूटाथतस्मा
तस्मादन्यानिषधश्रुतिस्तसिंधुपर्यंतदेशाः।।एवंकिंचादुदगादिपुनाश्चगवेतुल्कानी
लावर्षान्येषांजगुरिरबुधाअंतरिक्षाणिदशाता।।श्रीभारतवर्षेखुवगरम्याकिंनरवर्ष
सेताहरिवर्षांसिहृदगुरायुतेद्विधाकुरुतस्माद्दिदिक्षिरण्मयनरम्यवर्षं।।२७।। माल्यवी
श्चमल्यकेतुपरानाद्रिजंकाद्याविलंगीधमादनांनीलश्वेत्त्वनिषधावर्थीवृताचैतरल
मनश्चो।निलाद्वतः।२८।।मत्यचज्जलायिमन्मथवातिस्मतत्रोचक्रतुरगीजगुर्बुधाःग्रंथश्चो

109

लङ्कालनाशिमध्यगं केतुमालकमिलाकलावृतो ॥२४॥ निषिलनीलसुगंधसुमाल्यवेरत्नभिल
वृतमावृतमावलै ॥ भ्रमरकेलिकुलाजसमाकुले तुंबिरको वनविभ्रमहीतलौ ॥२५॥ लं
कामाउत्तरतो हिमवान् हिमवतोप्युत्तरे हेमकूटस्तस्मादप्युत्तरेतिषधःयघेते लंकालपा
कुत्तरत एवं सिद्धपुरादुत्तरतः शृंगी तदुत्तरे नीलोलि सिद्धपुररोमसुकमनोलेकाप्ताः श्रावीसि
द्धपुनलिप्रतीवीनवतीयमाजलोपातास्थितस्य नरस्य श्रावीक्षापातुरूवस्यजतो
वीदृश्यतेवामोदक्षोदक्षिणेला इति तथावकेन्द्रदृतो नीलिकालो सास्तमलः सवितुरेवसि
द्धपुरोमध्याद्भ्राणमकोष्ट्रोरोमकाविषपेर्द्धराघतोदितासौ द्धपुरोत्तरे मेरुः ॥ पर्वतातव
मंतरं द्रोणिदेशाः लंकाहिमवन्मध्ये भारतंवर्षो हिमवद्धेमकूटयोर्मध्ये किंपुरुषव
र्षो हेमकूटनिषधयोर्मध्ये हरिवर्षः एवं सिद्धपुरशृंगीमध्ये कुरुवर्षं शृंगवच्छुक्ल
योर्मध्ये हिरण्मयं वर्षं ततो रम्यकं शुक्लनीलयोर्मध्ये ॥ अथ यमकोटरप्युत्तरो मेरु
अत्रयमकोटिः पत्तनादुत्तरतो माल्यवान्नाम गिरिः ॥ आत्रिषधं नीलपर्यंतदैर्घ्याः ए
विरोमकादप्युत्तरे मेरुः सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतोयत इति रोमकपुरादुत्तरतो
गंधमादनाद्रिः ॥ एषोपि गंधमादनो नीलनिषधपर्यंतदैर्घ्याः माल्यवद्गंधमादनमे

१५०

रंतरमिलावृतमितिवर्षम्॥ अर्थात्माल्यवद्गंधमादननीलनिषधानांमध्येइलावृतमिति।
वर्षं माल्यवत्समुद्रयोर्मध्येभद्राश्ववर्षं। गंधमादनसमुद्रयोर्मध्येकेतुमालवर्षं
यदेतन्नवममिलावृतखंडंसुमेरुतद्देवानांक्रीडास्थानं॥ ॥अथमेरुसंस्थानं॥ ॥हैम
हिमरुगिरिःकिलमध्यगःकनकरत्नमयस्त्रिदशालयः। द्रुहिणजन्मकुपद्मजकर्णि
केतिचपुराणविदोमुनयोजगुः॥१॥ विष्कंभशैलाःखलुमंदराख्यःसुगंधशैलोविपुलः
सुपार्श्वः। तेषुक्रमात्संतिचकेतुवृक्षाःकदंबजंबूवटपिप्पलाख्याः॥२॥ जंबूफला
मलगलद्रसतःप्रवृत्ताजंबूनदीरसप्लुतामृदुकूलसुवर्णं। जंबूनदीतदुदतःसुरासदृ
शाःशश्वत्त्रिभिर्वैमृतपानपरामुखास्ते॥३॥ विचैत्रयथाचैत्ररथेविविचैतेखप्सरानं
दनंनंदतीवचरत्याद्वधीयहृतिहृत्सुराणां। भ्राजिष्णुवैभ्राजमितिप्रसिद्धम्॥४॥ परीस्प
थेतेष्वरुणंचमानसीमत्ताद्देश्वेतजलेयथाक्रमं। सितःसुनामानमणश्रमात्तसाःसुना
रमत्रेजलकेलिलालसाः॥५॥ सद्रत्नकांचनमयैशिखिरत्रयंचमेरोसुनारिकपुरानिपुरा
नितेषु। तेषामधःशतमखज्वलनांतकानांरक्षोंबुपानिलशशीपुराणिचाष्टौ॥६॥ आद्र
हत्रास्मिन्निलावृतमध्यभागगतःसुवर्णरत्नमयोमेरुपर्वतोस्तितावितिरिंविजन्मययस्मात

111

तथा न्नूतस्य भूकमलस्य कर्णिकेति यै पौराणिका वर्णितवंतः। यस्य मेरोर्विष्कंभपर्वताः यस्प्रयम
कोटिस्तस्यां दिशि मंदरो नाम यस्यां दिशि मेरोः कूला तत्र मेरोराधारगिरिः। सुगंधाख्यः। यत्र
रोमकपुरे तत्र विपुलः सिद्धपुरदिशि सुपार्श्वः। मंदरादिविष्कंभपर्वतेषु चत्वारो ध्वजवृक्षाः सुगं
धे जंबूः विपुले तटः सुपार्श्वे पिप्पलः जंबूवृक्षस्य महत्फलानि गलद्रसजा जंबूनदी तद्रससमृद्ध
तेः सुवर्णं भवति सा जंबूनदी मेरुं दक्षिणीकृत्यैव जंबूपादपे तले प्रविश्य सर्वाद
वगम्यते। एवं जंबूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्राणाभिनकाभनि
भानां रसेन जंबूनाम नदी मेरुमंदरशिखरादयुतयोजनादवनितले निपतंती दक्षिणे
नात्मनो यावदिलावृतमुपस्यंदति। तत्र जनपदा रपि राधसो यो मृत्तिकारसेनानुविध्य
मानावायर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जांबूनदं नाम सुवर्णं भवति महा
गज प्रमाणमपि विष्णुपुराणे। शाखान्यष्टौ च सहस्राणि नामकदंबश्चाधिकानि तु। महाग
ज प्रमाणानि तु प्रोक्तानि ग्रंथार्थवेदिभिः। मंदरे चैत्ररथं वनं गंधशैलमस्तके नंदनवनं विपु १५१
लगिरिमस्तके धृतिनाम सुपार्श्वमस्तके वैभ्राजं मंदरेऽरुणोदसरः। गंधशैलमस्तके मा
नसं विपुले महाप्रदं सुपार्श्वे श्वेतजलं। मेरोः शृंगत्रये सद्रजकावनमध्ये तत्रैकासभाश्री

112

गेविष्णुपुरमपरेब्रह्मपुरः ततीदेशीवपुरी। एतेवायुपुत्राणामथोरागपूर्वादिदिक्षु शक्राग्नि
यमरक्षोवरुणवायुवैश्रानीतो कपालानाम्नैशेषुराणि। शेषीस्पष्टार्थी॥ अथ्या न्योम
रूगतोविशेषः॥ ॥विष्णुपदीविष्णुपदात्पतितामेरौ चतुर्दिक्ष्वात विष्कंभावलमस्तकश
त्तधारः समता विपता॥३७॥ याकीर्तिताखिलखिला दृष्टास्पृष्टा वगाहिता पीता। उन्नु
स्मृतास्ते तावापुनाति वक्षुधाधिपापिमनुपुरुषान्॥३८॥ पंचालते दलितालिलवैध
गच्छति। वल्लातितत्पित्निसंघः प्राप्नतेऽपाजितीत व इतोप्पति नरो निरपापाक्षुरलोकम
॥३९॥ कीदृशी गंगाविपता आकाशमागता। गंगायामीतिप्यामुदश्यवलितस्यनरस्य
पिरमतो दलितसर्वनारकवैधनो भवति। शेषीस्पष्टम्॥ ॥ अथ शारतवर्षस्यावै
तरानिनवखंडानिस त्तकुलावलाश्च॥ ॥ऐंद्रकसेरुशाकलीविलताम्रपर्णी मन्यद्गृभ
स्तिमदनश्च कुमारिकाख्यम्। नागेन्द्रसौम्यमिल्नावारुणमेवखंडेगांधर्वसी इमितिभा
रतवर्षमध्ये॥४१॥ वर्णव्यवस्थितिरिहैव कुमारिकाख्ये शेषेषु वात्यजजनानिवसं
तिसर्वे। माहेन्द्रशुक्तिकुमलयजहृकपारिष्ठात्राः सह्यः सवैध्यऋषकुलाचलाख्याः
॥४२॥ ॥अथलोकसंस्थाने॥ ॥कुर्लीकाख्याद्दक्षिणस्यादेशांतसमान्नसौम्यापेनुवंस

113

स्वश्च मेरुः। लभ्यः पुण्यैः खे महस्तज्जनोतो नल्पानल्पैः स्वैस्तपः सत्यमंत्यः॥४३॥ अनल्पा
नल्पैः पुण्यैरिति संबंधः॥ ॥अथादिग्व्यवस्था॥ ॥लंकापुरेर्कस्य यदोदयः स्यात्तदा दिनार्द्धं
यमकोटिपुर्यां अधस्तदा सिद्धपुरेस्तकालः स्याद्रोमके रात्रदलं तदैव॥४४॥ यत्रोदितो
र्कः किल तत्र पूर्वा तत्रापरा यत्र गतः प्रतिष्ठां। तन्मत्स्यतोन्ये च ततोखिलानामुदक्स्थितो
मेरुरिति प्रसिद्धम्॥४५॥ स्पष्टार्थम्॥ ॥अथ विशेषः॥ अथोज्जयिन्याः कुचतुर्थभागे प्राच्यां
दिशि स्याद्यमकोटिरेव। ततश्च पश्चान्न भवेदवंती लंकैव तस्याः ककुभि प्रतीच्यां॥४६॥ तथैव स
र्वत्र यतो हि यस्याः रुषा प्राच्यां ततस्तेन भवेत्प्रतीच्यां॥४६॥ निरक्षदेशादितरत्र तस्मात्प्राचीप्रतीच्याव
चिविचित्रसीस्थे॥४७॥ भूपरिधेश्चतुर्थेन उज्जयिनीतः पूर्वस्यां दिशि यमकोटिरस्ति। यतो लंका
वंतिमेरुगता दक्षरेखा ततो न लंकायाः पूर्वा यमकोटिरुज्जयिन्या अपि पूर्वैव भवितुमर्हति। न चैतु
नाम अपरे यमकोट्याः प्रतीच्यामवंती न भवति। यतो यमकोटेः प्रतीच्यां लंकैवास्ति। एवम
न्यत्रापि यस्मात्स्थानात् यत्प्राच्यां पुरं भवति। तदेव प्रतीची समस्थाने निरक्षादन्यत्र भव
ति। निरक्षलेखदेशयोः। समसूत्रे प्राचीप्रतीच्यौ न भवतो नान्यत्र। अतएव प्राचीप्रतीच्योः सैकू
नैविचित्रम्। तद्यथा। याम्योत्तररेखागतादिक्प्रदेशान्मेरुमुत्तरेच्छतां मेरोः स्वस्थानाद्भ्रमा

१५२

114

०८५३०३४पी॰ डुव॰ जालफलं युगलत्रिंश॰ क॰ साद्र्धमितेजात॥ ॥ अथ लल्लोक्तस्य पृष्ठफ
लस्य दूषणं॥ दृष्टी पी॰ डुक पृष्ठजालवदिति गोले फले कल्पिते तल्लल्लेनास्य सतीशाकोपि न भवे
यस्मात्फलं वास्तवं॥ तत्प्रत्यक्षविरुद्धमुक्तमिदं नैवास्तवं वा वस्तवा देश्रोढ गणका विचारय
ततन्मध्यस्थबुद्ध्या नृशम्॥५३॥ लल्लेन इत्थं गोले भूगोलस्य डुकजालवद्वृष्टफलमुक्तं तदु
छ्रैयतोस्य फलस्य शतांशोपि वास्तवे परमार्थे नास्ति। तत्फलं प्रत्यक्षविरुद्धं। अतोऽतिशये
न दुष्टमिति स्थितं। हे श्री गणका मध्यस्थबुध्या तत्पर्थं विचारयत॥ ॥ अथ सद्युक्तिः॥ ॥
यत्सरिस्थार्द्धविष्कंभे रसी कृत्वा किलोमुकभूतेनार्द्धं छाद्यते गोलकैर्विदस्त्रेवाशिष्यते॥५४॥ गो
लक्षेत्रफलात्तस्माद्वस्त्रक्षेत्रफले परत्तः साद्धद्विगुणितासन्ने तावेदवा परदला॥५५॥ एवं पिव्र
णादेत्रात्मकात्पृष्ठफले खलु। नतिथिवीडा पतेतन परिधिर्दीकुतः दूती॥५६॥ वृत्तक्षेत्रफले
यस्मात्परिधिस्तै न युक्तिमता दृष्ट्वा ज्ञापितस्यास्य दृष्टैभूपृष्ठजं पफलम्(५७)॥ गोलस्य यः प
रिधिःतस्यार्द्धस्यासं कृत्वा। यथास्येव व्यासस्य प्रमाणं सीमितव्यासी॥५८॥ भवति तथा गो
लकैवस्त्रस्य कृत्वा तद्व्यासतुल्ये नान्येनोष्ठकेन यावच्छाद्यते तावद्दोलार्द्धं वस्त्रस्याल्पत
याकिंचिदस्त्रेव शेषो भवति। यतो गोलस्य क्षेत्रफलाद्वस्त्रस्य क्षेत्रफले सार्द्धद्विगुणस्यानिष्पत्तौ

115

फरं भवत्येकतमोस्मिन्नेणालार्द्धे। एवमपरार्द्धेपि। अतएव क्षेते द्वे त्रफलात्सूक्ष्मफलेपि वगुणोत्व
ति। पिवगुणत्वेकिं विस्मृतेन भवति। नाधिकमेतावत्वेन यस्य परिधिगुणी सूक्ष्मफले स्वगणिते क्ष
तीतत्वतायस्मात्सूक्ष्मक्षेत्रफले परिधौ सीन भुक्तौ ततोऽल्पत्वे त्रगणितस्य उरत्वात्सूक्ष्मजफल
मपि उष्ट्रजवति। परिधिगणिते वक्ष्यति। व्यासेन नेदानेन कृते हृतेवखवाणसूर्यैः परिधिरि
ति न तु सूक्ष्मक्षेत्रफले परिधिगुणितव्यासस्य चतुर्थांशः सार्द्धद्विगुणितासीनता। अत्रोच्यते च
णावैदेरित्यादिना सूत्रेपारिना। गस्यैव सूक्ष्मफलमुक्तौ सूत्र सूक्ष्मक्षादवीयदस्यादिकेतत्सूक्ष्मफला
त्किंविदधिके भवति क्षुद्रकस्यापि सूक्ष्मफले सार्द्धद्विगुणैवत्वादविन्न भवति किंतु सार्द्धद्विगुण
स्यासन्नमू॥ ॥ अतः पिवगुणक्षेत्रफलात्सूक्ष्मफलस्याधिक्यं नास्ति॥ ॥ अथ जलजाः॥ ॥
सृष्टिर्विधेरादौ पुवः समेता स्याद्योजने सूत्रवक्तृत्ति पूर्वं। ब्राह्मेलये जोजनमात्रहृद्वेर्नाशो।
लुवः प्राकृतिकेखिलापाः॥ ५८॥ दिनेदिनेयस्मृजतेहिमूर्तैर्ईनिदिनीतीजलजे वदेति। ब्राह्मे
लये वृक्षादिनीतकाले भूतानि स्थूलतनुं वृजेति॥ ५९॥ वृक्षात्यये जलप्रकृतीप्रजातिसर्व
ण्पतः प्राकृतिके क्षतीद्रानलीलान्पतः कर्मपुटीतरत्वापृथात्रिपितेग प्रकृतेर्विकारे॥ ६०॥ ज्ञा
विदधारिवलत्तुाप्याम नः समाधाप्यत्तोपरेशा योगिनो येत्यनिवृत्तिमस्माद

पंतिकं वेति कल्पश्चतुर्धा ॥६॥ युगानां सहस्रेण ब्रह्मणो दिनस्यांते भवति। तत्र योलभोळभो
भूतानां लोकत्रयनिवासिनां। विनाशः स ब्राह्मणः प्रलयः यत्र सत्त्वाक्षीणपुण्यपापानि
तानि ब्रह्मणो देहे विशंति। तदा मुखे ब्राह्मणा भुजांतरे राजन्या ऊरुद्वये वैश्याः पादद्वये शूद्रा॥
श्रुतिरपि। ब्राह्मणोस्य मुखमासीदित्यादि। अत्र ब्रह्मणो दिनमध्ये योजनमिताया भुवो ह्रासः
सा भुवि भवो यासीत तथा विधा प्रभूतक्षत्पूर्वीयथास्यात्तथापर्वीभूते एतेन तद्वृद्धी भवति यथा
भूभवभूते रूपवर्षो जातस्तेनैव क्रमेण पुनर्योजनमात्रह्रद्रेरपवर्षो भवति निशीते भूर्यथापू
र्वमभवच्छिष्यते। पुनर्दिनविसृष्टौ ब्रह्मणो मुखादिस्थानेभ्यः कर्मपुष्टौ तारतम्याद्ब्राह्मणादयः
स्रुत एव निःसरंति। पुनर्भूर्योजनमात्रमुपचिता भवति निशीते पर्वीभवतीत्यर्थः। एवं यावद्ब्र
ह्मा शतायुर्भैयाति। अथ यदा ब्रह्मण आयुर्भीति भूतानि प्रधाने प्रयांति स प्राकृतः प्रलयः। आत्य
न्तिकः तत्र ज्ञानात्कस्यचित्प्राणिनो नाशो भवति ब्रह्मोपासनयेति केवलेऽविशति। तद्य
था। भूर्ज्जले जलं तेजसि तेजो वायौ वायुराकाश महंकारे हंकारो महत्तत्त्वे महान्प्रकृतौ प्र
तिरव्यक्तौ प्रविशति। ततः स्वकीयस्वकीयकर्मपुंजैस्तैस्तैरक्षीणान्यक्षीणपुण्यपापानि सकल
भुवनभूतानि सृष्टिकाले पृथग्गतीर्निःसरंति तथा च श्रीभागवते। ज्ञानाग्निः सर्वकर्मा

117

तोद इति न स पापेन कर्मणा लिप्यते न स पुण्येनेति। ज्ञानाग्निदग्धाखिलपुण्यपापायेगिने
नमात्मरतिर्हीतिः यौतितन आत्मेति कालत्वनः॥ ॥अथ ब्रह्मांडोत्ले भूभूधरत्रिदशदानवमा
नवाद्याधेयाश्चाधिष्ण्यगणखेचरकक्षकाः लोकाश्च व्यवस्थितानुपर्युपरि प्रदिष्टा ब्रह्मांडभांड
जठरे तदिदं समस्तम्॥ ॥छ॥ ॥कोटिघ्नैर्नखनंदषट्कनखभूभृद्भुजंगेंदुभिः १८७१२०६९
२०००००००० ज्योतिःशास्त्रविदो वदंति नभसः कक्षामिमां योजनैः। तद्ब्रह्मांडकटाहसं
पुटतटे केचिज्जगुर्वेष्टनं केचित्प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः सूरयः॥ ॥६३॥ करतलक
लितामलकवदमलं विदंति ये गोलं दिनकरकरहततमसा नभसः स परिधिरुदितस्तैः॥
६४॥ ब्रह्मांडमेतन्मितमस्तु नो वा कल्पे ग्रहः क्रामति योजनानि। यावंति पूर्वैरिह तत्प्रमा। १५५
प्रोक्तं खकक्षाख्यमिदं मतं नः॥ ॥६५॥ अत्र ब्रह्मांडमाने ग्रहयोजनानामभावान्निश्चित्य नोक्तं
॥ ॥छ॥ ॥सिद्धांते नः प्रगुणगणितज्ञानं इच्छापदीक्षा गोले दृष्टं मलविपुलालस
नृह्वासनाजैः। तेषां चित्ते निवसति मिपायुक्तियुक्तामममेणा व्याख्याविधा विपरीते निर
तस्थापिताखापरस्य॥ ॥छ॥ ॥इति श्रीमिश्रवाचस्पतिनरसिंहसुतलक्ष्मीदासविरचिते
भास्करीयसिद्धांतशिरोमणौ ना। व्याख्याने तत्त्वचिंतामणौ गोलाध्यायः॥ ॥छ॥ ॥अथ

118

ध्यमगतिवासनोविवक्षुर्भूमेरुपरिगतान्सप्तवायुस्कंधानाह॥ ॥भूवायुरावहइहप्रवह
स्तदूर्द्ध्वंस्यादुद्वहस्तदनुसंवहसंज्ञकश्च॥ अन्यस्ततोपिसुवहः परिपूर्वकोस्माद्बाह्यःपरा
वहइमेपवनाःप्रसिद्धाः॥१॥भूमेर्बहिर्द्वादशयोजनानिभूवायुरत्रांबुदविद्युदाद्यम्।त
दूर्ध्वगोयःप्रवहःसनित्यंप्रत्यग्गतिस्तस्यतुमध्यसंस्था॥२॥न[illegible]कक्षायस्मादतस्ते
नसमाहतोयं।भपंजरःखेचरचक्रयुक्तोभ्रमत्यजस्रंप्रवहानिलेन॥३॥यातोल्प
कैःखलुपूर्वगत्याखेटास्वतस्त्याःपरिशीघ्रगत्या।कुलालचक्रेभ्रमवामगत्यायांतोन
कीटाइवभांतियातने॥४॥नवतैलक्ष्योभूर्योहिगात्यापिप्रांतोगच्छंतोपिखेटाःकक्षावा
परवागत्यापश्चिमगत्याहेतुभूतयानयांतातानपूर्वांदिशंगच्छंतइतिलक्ष्यते।यथाकुला
लचक्रेकुकुःकीटावामंगच्छन्नपिकुलालचक्रैर्भ्रमणान्नयातीतिलक्ष्यते॥ ॥अथन
दिनपूर्वकंखेटस्फुटसावनदिनम्॥ ॥समैश्चसूर्योदयतोकिलाह्नांषष्ट्याघटीनांसु
दितैःकिलक्ष्मारवितस्ततःस्वोदयभुक्तिमानात्तथाद्राग्भूलघ्वसमासुलिप्ताः॥५॥समाग
तासुसियुतारवेस्तुवह्निनाडिकाः।स्फुटंधरात्रमुदमाघुयुतीतश्चतश्चतो॥६॥षष्ट्याघ
टीनांनदिनेसदार्द्ध्यातद्गुरितितुल्यास्तयुतेखरीशैः।स्यान्मध्यमसावनमेकमेवतत्सैरव

कातङ्गमतोऽतिरेकः॥७॥ यन्नक्षत्रे सूर्येणाक्रांते तन्नक्षत्रे सूर्यश्च समकालमेवोदेतीत्युक्तं।
इति प्रसिद्धं। यतो किंकरनिकरतिरस्कृते तन्नक्षत्रे भवतीत्येतद्द्योतकः किलशब्दः। ततो नाक्ष
त्रघटीनां षष्ट्याः पुनस्तन्नक्षत्रमुदेति। सूर्यः पुनः कदोदेतीति चेत्त्रैराशिकेनानुपातः। सूर्योय
यस्मिन्नंशे तस्मिन्नंशोदयावधि नाक्षत्राः षष्टिघटिकाः पूर्वंस्थोविनोस्य स्पष्टगत्यावा सूर्यो
ऽस्मिन्नंशे पूर्वतोद्यो। तितावत्यः स्पष्टगतिकलाः स्वोदयेन गुणिता अष्टादशशतहृता यल्लब्धं
तत्तुल्यैरसुभिः सूर्य उदेति। एवं चेद्धादिग्रहणात्मपि स्पष्टगतिः स्वोदयासुभिर्गुणिता ब्लो
ष्टनूनत्वात्वासुभिरधिकी चेद्धादिसावनोऽपि नो भवति। एवंयेऽसवोस्तेरधिकानात्र घटीनां
नाड्यः सूर्यसावनमहोरात्रे भवति। रवेसुद्धीरन्यथा स्फुटी भवति तद्वशात्सावनमहोरात्रम
ल्पनल्पाहृक्स्यात्तथा स्वोदयः प्रतिमासमन्याहृशो भवति। तेनापि सावमहोरात्रस्यान्याहक्क
मनो होरात्रे सावनेयेचलेमसुनः सर्वदर्द्घटीनां षष्ट्यानात्वन्नैदिनमिति निश्चिते। तद
वी मध्यमभुक्तितुल्यासुभिर्युतं मध्यमी सावनमहोरात्रं स्याद्यता वर्षावसानेयावंति। तावे
त्येवमध्यमं सावनमहोरात्रं स्यात्। यतो वर्षावसाने यावंति स्फुटसावनदिनानि भवंति
तावंत्येवमध्यमसावनान्यपि भवंति। यतो द्ममध्यध नर्गात गातरूद्भवानां तत्तुल्यत्वम्॥

एवंवर्षांतेचक्रफलाः सूर्यातिक्रामति। यावंत्यः कलाः सूर्येणाक्रांतास्तावंतः २१६०० एवासवे।
नाहत्रादिनेभ्योधिकाभवंति। यतोमध्यमग्रहणांतभागेतरुद्दानेवतुल्यत्वे। एवंचर्वाने
चक्रकालो। चक्रकालतुल्याः सूनामेकैदिनमधिकैर्भवंततएवंकवर्णांतेयावैते। ननुमाऽ
तास्ततसंख्ये १६६।१५।३०।२२।३०। यदिनत्वाऽवासती ३६५।१५।३०। सावनदिनानिसंख्या
स्यात्। इति॥ ॥ अथैकस्मिन्वर्षेर्कसावनसंख्या॥ ॥ पंचांगरामास्त्रियपः खरामाः सार्द्ध
द्विदस्राकुदिवाद्यमंदा। ३६५।१५।३०।२२।३०। अस्यार्कमासैर्द्धि १२ लब्धः प्रोदिष्टस्त्रिंशोदिनः
सावनमासएव॥४॥ पंचांगरामादिदिनांसघटीदिना। घस्ययादशोनागे ३०।२६।१७।
३१।५२।३०। सौरोमासो। मध्यमाप्ततपंचांगरामाद्विसावमेत्तद्वादशांसोरविमासायु
तएव॥ ॥ अस्मात्स्पष्टार्थी॥ ॥ अथचांद्रमासः कालेनयेनैतिपुनःशशीक्रामन्नवबवे
विवरेणगल्पाः। मासः सचांद्रोकथमाःकुरामाः घूर्णाजवस्तालुदिनप्रमाणी॥९॥ ऐंद्वम।
यावताकालेनसूर्याद्वियुज्यपुमारविमेतिर्विधुर्वैन। स्वसूर्यगत्यंतरेणनवचक्रंक्राम
नूएवंकालश्चांद्रमासः। एतेनैतदुक्तंभवति। दर्शांतकालेयेंद्रसूर्यौग्रहौद्वैस्तुल्यौततो।
द्वावपिपूर्वतोगच्छतः। तत्रचंद्रःशीघ्रगतित्वाद्गत्यंतरेणायतोगतोयाति। एवंभचक्रंक्रांत्वारवि

।मासस्य पुनर्योगमेषेष्वयोगाज्जोरंतरकालश्चांद्रो मासइति। अस्योक्ततिथिद्विवसैरित्यत्रानुपा
तः यदि सूर्याचंद्रमसोर्गत्योरंतरेनैव भूदिनैर्लभ्यते तदा चक्रकलाभिः किमिति चक्रकलाना
नुस्यंतरं नाडकः फलमेकम् मा: २९ कुरामा ३१ पूर्णोब्व: ५० नाड्दिपला ६ थिकल्वमत्ल्पोतर
त्वादुपेक्षितं। एतावद्भूदिनादिश्रमाणेनमत्प्य मथ्यांद्रोमासः॥ ॥ अथाधिमासोपपत्तिः॥ ॥
चांद्रेन सौरेन च कृतानुचांद्रादष्वासौरेदृशानेदृलोथैः मासैर्भवेच्चंद्रमसोधिमासः कल्पे
प्यिकल्प्याश्चनुपातलोतः॥१०॥ सौरा मासादेदव: स्याल्लब्धीवान्यस्मात्तस्मात्सैरख्यायातोथि
कास्युः चांद्राः। कल्पे सौरचांद्रांतरे ये मासास्तत्स्वश्चाथ मासाः प्रदिष्टाः॥११॥ टीका यथा कु
रामा: पूर्णोब्व २९।३१।५०।६ चांद्रो मासोतेन पूर्वीतोकि मासो ३०।२६।१७।३१।५२।३० योडकर
तो। ०।५४।२७।२६। लब्धे ३२।१६।५।१७।२३ सौरमासादिनादिभिश्चांद्राधिमास एको भवतीति।
अत्र षोडशादिनघाघावपिदत्ताथैरितिमासाश्चगृहीणं सुखार्थमेवाधिकास्यितेण्ग्रहे
धोस्मितादोर्हनमासादी नोयुगाद्दत्तौसल्लोतितेदर्शाबैवावल्यादो
चांद्रोमासाः पूर्णा स्तमस्य मोर्ध्वेशृषभेयातितदासौरो मासः। पूर्णोपत्र वतिततोप्यन्यस्मिन्द १५७
शांते चांद्रमासद्वयेपूर्णे तदग्रोद्विगुणसोश्चांद्रमासौ तरंगतेसतिमध्यमार्कोमिथुनेयाति

तदासौरमासद्वयमेवं त्रिंशत्तुल्यं यादि गुणं न सौरचांद्रांतरेण दर्शांतादग्रतोऽग्रतः सौरमासमान
वर्तते। एवमग्रतो गच्छेत्संधिः सअतीति यदा दर्शांते ग्रा व्रतिततदेवांद्रोमासः सौरमासेभ्योऽधि
कोभवति॥ ॥अत्रानुपातः॥ ॥यदिद्वात्रिंशनगसैः सावनैर ३२१६०५११२२ — नैरवाद्ये द्रा
धिकमासोऽलभ्यते तदार्कस्य सौरमासैः किमिति फले — दा दत देवनवेषुवेदाः कल्पाधि
मासगः। अथ सौरमासार्थमनुपातः यदि त्रिंशद्भूदिनैः सावनं वै ३०२६११३२५२३०१ को
कमासस्तदा कल्पकुदिनैः किमिति फले कोटिघ्नाः कृता हेडुवाणाः एवमेवायमेः सावयवे
धिदिवांद्रमास एवस्तदावास्य कुदिनैः किमिति सुराम्यधिरामेवतो लब्धानिघ्नाः लब्धाधि
द्रमासाः सौरमासाभ्योऽधिकाग्रमाणौचुबोरत्वत्वसमत्वान्योजातः। अनयोरंतरमधि
मासाः कांद्रैन सौरानुपातत्वादिति॥ ॥अथावमोपपत्तिः॥ ॥शशीकमासोनितसाव
नेनत्रिंशा हृताल्लब्धदिनेस्तवांद्रैः रूद्रशाकोनाब्धिरसैः सपादैः स्यात्सावनातश्चयुगे
नुपातात्॥१२॥ अतोर्कसावनमासो ३०।१० विर्थे मासेनो २९।३१।५०।६ नितो ०।२९।१९।५४
त्रानुपातः अपनेन यंद्रांशको नाब्धिरसदिनानि ६३।५४।२२ सपादाहृउन — तिर्दिनैरेकस्य
सपादस्मासी चवस्तदा कल्पचांद्रे किमिति फले सरूखनिसाः खवाणवाणाद्रपोहिश्ववसु

दस्त्रा एवं युगवीन्द्रैरपि॥ ॥अथ शेषम्॥ ॥सौरेभ्यः स्साधितास्ते वेदधिमासाः स्त्वथैव चान्द्रे
भ्यस्तथा सौरास्तच्छेषं तद्वशात्त्रया॥ ॥३॥ सावनान्यव मानि स्युश्चान्द्रेभ्यः साधितानि च
त्। सावनेभ्यस्तच्चान्द्राणि तच्छेषं तद्वशात्त्रया॥४॥ यदि सौरदिनेभ्योऽधिमासाः साध्यंते तदाधि
मासाश्चेद्गुणवीतितच्छेषं वीन्द्रमस्य सौरदिनहरत्वाऽस्ति त्रयादिवैन्द्रेभ्यः साधितस्तदा सौ
रावीति शेषमपि सावने। यदि सावनेभ्यः साधितानि तदा चान्द्राणि जायेते। शेषं सावनादिन
हरत्वाच्छेषं॥ ॥अत्रोपपत्तिः॥ ॥पूर्वोक्तं युगमानं सौरैश्चान्द्रैः समोऽधिमासाः सावनचान्द्रातिरेच
नाद्याः चीन्द्रधिकसिख्याः हर्यथिके पाले न्यूनसावनक्षयघम्नं च अहर्गणस्थानेनैकं
मासाश्चैत्रादिचान्द्रगिकान्विताः। किं। कुतोऽधिमासावमशेषं वेवतमक्षयतः सावयवानुपातः
॥५॥ अस्यार्थः। दर्शाविधिश्चान्द्रमासास्तिमासः सौरस्तत्से चात्पविधिर्यतोऽतः। दर्शान्गतः
संक्रमकालतः प्राक् स देवति स्यपधिमासशेषं॥ ॥६॥ दर्शांतततोयाततिथिगमाणैः सौरैः सा
सौरादिवसाः समेताः यतोऽधिशेषात्पदिनाधिकास्ति स स्तद् स्मादधिमासशेषं ना॥
तिथ्यंत सूर्यादल्पक्रोस्त्रमध्येत ये वतिष्ठत्यवमाव शेषे। त्पूर्ता नतेनादव्यकालिकः स्या
तिथ्यंत कालयुगगणान्यथातः॥७॥ मध्यममानेतथावदयीतश्चान्द्रमासः। मध्यमा

१५८

क्रि संक्रांत्यंतः सौरो मासः। तत्र दर्शांतार्कसंक्रांत्योर्मध्ये यानि दिनानि सावयवानि तानि अ
धिमासशेषभूतानि। अहर्गणानयने तु सौराद्धारविगुणसौरमासा भवंति। यदि गत
मासैर्दिनैश्चाद्यैस्तैः समन्विता क्रियंते तदा तत्र चांद्रमासा द्विकैः सौरैर्हृत्वा सौरेषु योज्यंते यतो
योगांतरं तुल्पहरांशकानामेवेति। एवं गतमासतिथीनां सौरी सौरीचारणोधिमासशेषसं
युक्ता स्याद्यतोधिमासशेषो जातः। एवमधिमासशेषाधिको जाते पुनश्चेदधिमासशेषे
गृह्यते तदा द्विर्गृहीतिः स्यादित्यधिमासशेषो [illegible]। अथावमशेषत्यागे कारणमाह। तिथ्यां
तसूर्योदययोर्मध्यमवशेषे यथावमशेषं नेष्यते। तदावमशेषघटीघटादिनानि तिथिग
णसावनाहर्गणतिथ्यंतकालीनो भवति। अत्र पुनरौदयिकः कर्तुं समीहितस्तेनातिथ्य
नाहर्गणोऽवमशेषघटीघटादिनासीयुतः सूर्योदयकालीनो भवति। अतोवमशेषस्याऽप
एव॥ ॥ अथोदयांतरोपपत्तिः॥ ॥ अहर्गणो मध्यमसावनेन तत्फलत्वात्स्फुटसावन
स्यात् तुल्यत्वेन उदयांतराख्यकर्माकृतेनो। नयुता फलेन॥ २४॥ तैकोदयैस्फुटैर्हृता स्तप
द्येयितातरतत्त्वरमस्पकेंचामध्यार्कभुक्का ग्रसर्वानिरक्षेयेत्वमध्यार्ककलाः समानाः॥ २५॥ त
दतरेयत्स्फुटमध्ययोस्तद्युपिंडजाः स्याद्विवरं गतनिघ्नं। भतोद्धिताप्तासुलिर्उ १६५९ रा प्राप्ति

ग्रा हीनो ग्रहस्पष्टश्चेदसवोल्पकाःस्फुटाः॥२१॥ तदन्यथाल्पस्फुटानियोरस्थैर्य्ये द्युक्तासुपूर्वं विदि
तेतदानी। स्फुटेतदास्यान्तरकर्णापमिश्री कर्म्मगूहला मुदयोतराख्यम्॥२२॥ स्फुटसावना
मीलाश्चचलस्यतो सावनुपातनाना प्रासले। माप्यमदयुता आनीतः समध्यमसावनेनैव
कृतः। ग्रहस्फुटः सावनेन साध्याऊ वेति। अत्र तु ग्रहा मध्यमसावनेनैव साधिता अतोऽय
घुदयांतरकर्म्मणाल ध्वफलेनानिताद्युतावा किमेतत्पलिका पौ स्व सूर्योदयकालीनामध्या
न वेति। अन्यथा समध्यमार्कोदयकालीनानम वेति। कदाचि सूर्योदयात्पूर्वं कदाचिदनंतरे।
एतदेव मध्यमानयनाधिकारे प्रोक्तं। दशशिरःपुरिमध्यमास्कराशितिजसीनिर्थगाइ
ति। तेनोदयांतराख्यम्। कर्म्म कर्त्तव्यमेव॥ तत्किं यमितमाहु तात्कालिकार्कस्यमध्यस्यक्ले
कोदयैर्युक्तासवस्तथास्पष्टावेल्पः। कलाख्यनयायेदंतरे तत्स्पष्टमध्यमार्कणोऽधोरितरे
स्यात्। यतोऽर्कवर्षीते सौरे स्फुसावनाभिमध्यमसावनानि तुल्यानि। गते रुदयानीवद्ध
नर्द्धि ध्त्वातवक्रपादमध्ये ऽदनानीत्लयवृद्धिवशान्मध्यमार्ककलाख्यानक्ता सव ऊना
आधिका अपि न वक्तिते नदमुदयोतराख्ये स्व स्वस्तलिकोदयएवं मध्यमः कृतः। अतोनु
क्तानुमध्यसूर्यकलातुल्या सुविवरैर्माध्यस्पष्टसावनांतरे अत्रानुपातः यदि सूर्यसाव

१

व४ चु३ त्रै२

अथ गोलबंधाधिकारः ॥ ॥ सुसरलवंशसशलाकावलयैः श्लक्ष्णैः सवृत्तैर्गोगो० खचे
रौलेगोलशिल्पेवानल्पनैघुनेगणकः ॥ १ ॥ गोलेव वृत्तलेकाष्ठादौ शिल्पविसं पटुतिस्मादौ
वैस्यस्पार्थे ॥ ॥ अथ गोलबंधः ॥ ॥ कृत्वादौ ध्रुवयष्टिमिष्टतनुनामृद्वीं सुवृत्तां ततोयष्टि
मध्यगतां निधायनिशिथिलांपृथ्वीं मवृद्धीर्बाहिं वध्नीज्याक्शिसोम्पभुक्रतपनारज्यार्कि
नानां इद्वान्गोलांस्ततोपरितस्तथैव नलिकासंस्थौ खदृग्गोलात्मकौ ॥ २ ॥ प्रथमतः सारकाष्ठ
मयीं ध्रुवयष्टिः कर्तव्या। तस्याययोस्तलत्नापाताम ई नागश्रोत[illegible]। मल्पवृत्ताकारी पृथ्वी
कृत्वातस्यावहिर्गाग वेद्रसौम्पा सुक्रसूर्यभौमगुरुसनीनांगोलाकुर्यात्। रघ्यं घय्यस
दृढ्वध्नीयात्। ततोवहिः समेतान्नालिकासंस्थौ खगोलदृग्गोलौ वक्ष्यमाणप्रकारेणव भा।
ध्नीयादिति साधारणोक्तिः ॥ ॥ अथ विशेषः। पूर्वापरे विरचयेत् सममंडलाख्यं याम्योत्त
वैल४ रं च विदिशोर्द्वयमूर्ध्वमेवं। ऊर्ध्वाधरं एवमिदं हि च वलचतुष्कमेतदविकृतिर्यगपरं क्षितिजं त
दर्धे ॥ ३ ॥ भूगोलएक पूर्वापरं सममंडलाख्यं वृत्तं अपरं याम्योत्तरमपरं वाप व्याग्नेयमपरं
नैर्ऋत्येशान्। समे वेद्धृश वत्तुष्टयं ऊर्ध्वादधो नागगामि वलयाकारि खवंधेत्। अमीनिश्चतुर्भि
र्वेर्भूगोलमाजे षट्त्तानामध्येकेन्द्रापरिगतैर्तिर्यग्वृत्तमपरं कर्तव्यमस्पतिर्यग्वृ

तस्याः क्षितिजसंज्ञा॥ ॥अथोन्मंडलं॥ ॥पूर्वापरक्षितिजसंगमयोर्विलग्नं याम्ये ध्रुवे पललवैः क्षि-
तिजादधस्थे। सौम्ये कुजादुपरि स्याद्दलवैर्ध्रुवेत तदुन्मंडले दिननिशोः क्षयवृद्धिकारि॥ ४॥ पू-
र्वायाम्योत्तरवृत्ते दक्षिणक्षितिजादधः। स्वदेशपलांशप्रमानान्तरे ध्रुवौ विबद्धव्यौ तैकौ। एवमुत्तर-
द्वि क्षितिजादूर्ध्वमिदमप्यत। एतन्निरक्षादुत्तरतो ज्ञेयं दक्षिणतस्तु याम्यक्षितिजाद्दक्षेरा ऊर्ध्वमुत्त-
रधातोधः॥ ॥अथ पूर्वापरवृत्तक्षितिजयोः संसक्तं तथापजाशीतरेण सौम्ययाम्याक्षि-
तिजयोरूर्ध्वाधः स्थितौ यौ ध्रुवौ विद्धितपोश्म संसक्तौ तथा पलाशीतरेण सौम्ययाम्य-
यनीडलैर्निबध्यते। तदुन्मंडलसंज्ञकं तद्वशान्नदिनरात्र्योः क्षयवृद्धी भवतः॥ अथ विषु-
वन्मंडलं पूर्वापरस्वस्तिकयोर्विलग्नं ध्रुवक्षितिकाद्दक्षिणतो लग्नभागैः। अथ ध्रुवेतरुत्तरतो
[illegible]विते वमध्यात्र नाडीवलयेति विदध्यात्॥ ५॥ पूर्वापरसमवृत्ते क्षितिजसंगतौ यौ स्व- १७१
स्तिकाकारौ तत्र संसक्तं याम्यगतवृत्तानां संपातस्वस्तिकेस्तस्मात्पलांशप्रमाणांतरे
णादक्षिणतः संसक्तं तथा योगतवृत्तानां संपातदुत्तरतः पलांशीतरेण संसक्तमेतद्वृत्तं
क्षितिजविद्धिं [illegible] विते विषुवद्वृत्ताख्यमिदम्। अथ दृग्मंडलं ऊर्ध्वाधरस्वस्तिककोल-
युग्मे प्रोतिस्वेष्टदिग्वलयं तद्दतः। स्फुत्वापरिभ्रम्यवतत्वत तत्रनेन ग्रहं गच्छतीति यत्र [illegible] यत्र।

द्व१ ७२

28

ट वक्ष्यमाणैः ॥८॥ क्रांतिवृत्तैः सहितः खगोलो दृग्गोलसंज्ञोऽपि विमंडलाद्यैः ॥ द्विगोलज्ञाने

११ ॥ ज्ञेयं तदेवाखिलखेचराणां पृथक्पृथग्वा खवेत्रथा[illegible]णां ॥ दृङ्मंडले वित्रिभलग्नकस्य
दृक्क्षेपवृत्ताख्यमिदं वदंति ॥७॥ कक्षावृत्तादीनि यानि प्रोक्तानि संत्यः किंवि[illegible]दाख्याक्रा
रवृत्तान्यंतरे ऊर्ध्वमधश्च वृत्तसीपातयोस्त्यस्तिकोत्तरविरचितकानि दृश्यंते यथा ग्राम्यमाने प्र
मतितथाश्लथमी दृग्दृग्वलयैर्विक्षेपसंचयनक्रांतिविमंडलादौ ग्रहेगच्छतितत्रतत्रम
जित्वानिपतत्र दृग्ज्यासिक्रादिकैर्दर्शनीजे ॥ ॥ अथ वा पृथक्पृथक् ग्रहाणामेषो दृङ्मंडला
निकर्तव्यानि एवं सप्तप्रतानि । सहस्र ८ मी वित्रिभलग्न[illegible]स्यो[illegible]तदेव दृक्क्षेपवृत्ताख्यम ॥
॥ ॥ एवं खगोलमालिख्याथ दृग्गोलमाह ॥ ॥ वद्धा खगोले नलिकादृढं वा ध्रुवदृष्टपतनलि
वास्यमेवा । वहिः खगोलाद्धृढ्यष्टितथीमान् दृग्गोलमेवं खलु दृश्यते वा । चेत्रै हि दृग्गोलमतो । द्वौ
व दंती ॥९॥ पूर्वोक्ते खगोले यच्छुवदृढो[illegible]विद्धौ नलिकादृढैर्नैविद्ध्या नलिकादृढैव द्धा ।
तदाधारखगोलाद्बहिरंगुल त्रयांतरखस्पमाणाल्लसंपाते दृग्गोले निजनैपुण्येन खची
ना । खगोलः पूर्वोक्तैर्वृत्तैः सहितस्तथा वक्ष्यमाणैर्गोलवृत्तैः क्रांतिवृत्तैश्च सहितो दृग्गोलसंज्ञ
नवाति ॥ ॥ अथ कुतोऽस्य दृग्गोलसंज्ञत्यास ॥ ॥ दृग्गोलेत्यादि ॥ अत्र पृच्छति जिज्ञासमश्नी कुत
स्यादिदं गोलज्ञातमापां तेनालि सस्पष्टमुपलक्ष्यते । न केवले खगोले यस्मादस्य गोलस्य दृग्गो

ग ॥

दृ गो ॥ २

त्रु २ धारं इतिहिः

कृता॥ ॥ ॥इति गोलाध्यायव्याख्याने खगोलदृग्गोलवेधः॥ ॥छ॥ ॥अथ नगो
लः॥ ॥याम्योत्तरक्षितिजवलये हृद्वे विदध्यादाधारे वृत्तयुगले ध्रुवजष्टिवद्धे। मध्येकमन्नस
ममंडलवत्वृत्तीजेनाग्राद्कृषेवाविषुवद्वृत्तं नेतदेवा॥१॥ यथा खगोले याम्योत्तरक्षितिजसंस
क्षे वृत्तद्वयमेकेयाम्योत्तरमंडलमन्यत्तयोर्गतौ तिर्यक्क्षितिजं तद्रूपमेतद्द्वयं ध्रुवजष्टिवद्धंवि
दध्यादाधारकृते कर्तव्यह त्रानो। अन्यत्तृतीये पूर्वापरसममंडलवद्वृत्तं नाडीवलयाख्यं चितेखनीयं
त यात्रेवृत्ताविषुवन्मंडलसंज्ञं वा॥ ॥अथ क्रांतिवृत्तं॥ ॥क्रांतिवृत्तं तिर्यग्धेयं गृहांकं भ्रमत्यत्रम न्वि ५
नुभ्यनार्द्धकुलामानुतः क्रांतिपातौ प्रतीपं तथाग्रस्फुटाः क्षेपपाताश्च तत्स्थानकान्यैकदे
ता॥१॥ अथापरे तत्प्रमाणमेव मंडलं कर्तव्यं। तत्र क्रांतिश्रोरैक्यं। अत्र क्रांतिवृत्ते यत्र सूर्यास्त
तो। तस्मात्षड्भांतरे नूकापातभ्रमति॥ ॥क्रांतिपातस्थानमीकंतथाग्रस्फुटाः क्षेपपाते यत्र रा म
संपाताद्दोत्तरनैतित्वेवोक्ताः॥ ॥अथ क्रांतिवृत्तस्पर्शस्थाने॥ ॥क्रांतिपाताद्वपाताद्वषड्भे।
तरे नाडिकावलयं नीविदध्यात् दिक्कौ पाततः प्राक्त्रिभे सिद्धभागैरुदग्दक्षिणे ते तेश्च भागैर्विभागे १७२
पर्शे॥ क्रांतिपातस्पर्शवविद्धस्तेतस्माच्चांतरेन्पातिकृते नाडीवृत्तसंसक्तं कर्तव्यो वामाव
कृदत्ततस्तत्वेनन्तरसाति नाडीवृत्तादुत्तरे चतुर्विंशत्यंशैर्वद्धीजातं जष्टेनीतेरदक्षिणतम्।

वृत्र २ दृ २ बड्डूं २

130

स्वैत द्युरात्रं भवति। क्रांतिवृत्ते यदा भसादौ ग्रहः क्रांतिमार्गतः स्वपं च दशांशमासादा क्रांतिपातप्रतीपग
तिवान्सी नार्द्धं न यांति। तदाऽनुकूलान्तरविंदुकन्यार्द्धे क्रांतिपातः सदभुक्तमाध्यनुबोधार्थं भवति। एत
नाडीवृत्ते क्षेप उर्द्ध्वं श्वासस्थितत्वाल्लग्ने क्रांतिवृत्तेयत्वविद्याद् ग्रतस्त्रिभैतरश्चोत्ततदन्वनुर्वैरात्येश्रे
ष्ठिथा क्रांतिवृत्तमुत्तरतो याति तथा नाडीवृत्तलग्ने निविश्य प एवं वृत्तं श्विवार्द्धे हि भार्द्धे च वर्द्धपातवि
क्षिकदूद जानात्स्याक्षेमतो याति। तदानुपातः नुपातल च्चैरेशी इष्टिताः ततः अचाल्या निवेश्य पश्चनु
पातस्तो यदि त्रिज्यातुल्यैतरश्चतुर्वैराति नागजालाल व्यतेतदा मुनीतरस्तांकिमिति। एवं सर्वत्रप
नक्रांतिधनुषः नज्याग्राशेशाः यथा क्रांतिपाता क्रांतिवृत्तसंस्थानमुक्तं तथैव वापिमंडलसं
स्पार्शी क्रांतिवृत्ते पाताक्षेपो॥ ॥अथ विमंडलं॥ ॥नाडिकामंडले क्रांतिवृत्ते यथा क्रांतिवृत्तेत
पा क्षेपवृत्ते न्यसेच्च क्षेपवृत्ते तु राश्यंकिते तत्र च क्षेपपातं बुधविक्रांतिरेखावल्लवत्॥ १३॥ क्रांति
वृत्तस्य विक्षेपवृत्तस्य च क्षेपपाते सदा मेव कृत्वा यथोक्तं। क्षेपपाताग्रतः षड्गृहश्चान्तरे क्षेपपातागेः
स्फुटेः सौम्ययाम्य न्यसेत॥ १४॥ शीघ्रकर्णेन लक्रां स्त्रिभ दृश्या गुणा स्य परक्षेपपातागुरु
नास्फुटः क्षेपवृत्तानि जलानि विदध्यात्पृथक् स्वस्वदृष्टेव प्रमितौ दुपूर्वाग्रदाः॥ १५॥ हि दृष्टिवक्री
चीतिद्धि मंडलेमः साश्चीनन्नेलादेवेलो मीतपपातीदत्वा तदग्रं विंदुतस्मात्तवक्रेतरन्यांके

131

प्य।एवंक्रांतिहरेतापेन्येनज्योर्विमंडलगतदोऽखसीपातौ क्रांत्याक्षेपवृत्तेन्यसेत्।एवंतेयदिव
तंविक्षिप्तानिमंत रक्षेपवृत्तमग्रतोयांतितत्रापा हितोस्यग्रहस्यक्षेपभागास्तावोड्डरेशेःक्रांतिवृत्ताच्च
यथांतरेविमंडलेयांतितत्रानिवेश्यवृत्तेद्धेक्षेपणातःअल्पतरेनुपातःयदिवृत्तेएतौविक्षेपौशास्त
दावृत्तेःकिमिति।एवंचंद्रादीनांग्रहाणांभानांविमंडलानिकर्तव्यानिपतश्चंद्रादयःग्रहाःखेस
विमंडलेष्वमंतीति॥ ॥अथक्रांतिविक्षेपौ॥ ॥नाडिकामंडलोतिर्यग्वापमः।क्रांतिवृत्तावधिः
क्रांतिवृत्ताच्छरः।क्षेपवृत्तावधिस्तिर्यगेवंस्फुटेनाडिकावृत्तस्वेरितराल्पमः॥१६॥क्रांतिवृत्तेयत
ग्रहस्थानंतस्यनाडीवृत्तस्यचयत्तिर्यगंतरंसाक्रांतिः अथविक्षेपमंडलेयद्ग्रहस्थानंतस्यक्रां
तिवृत्तस्यचयत्तिर्यगंतरंसशरःक्षेपवृत्तानाडीवृत्तांतरालेयत्तिर्यगंतरंसास्फुटाक्रांतिः एवंय
स्त्रोतोपाक्षनादिशोर्योगेनलभ्यते। कोदिशोर्वियोगेनेति॥ ॥अथक्रांतिपातः॥ ॥विषुवक्रां
तिवलयोःसंपातःक्रांतिपातःस्यात्तद्भगणाःसौरोक्ताव्यस्ताअयुतत्रयंकल्प्ये॥१७॥अ
यनवलनेयदुक्तौभुजौलाधैःसएवायो।तस्यचलतद्भगणाःकल्प्येगोगतुनंदावेदाः॥२पातसंज
तेपातोक्षिप्त्वाखेटेपमःसाध्यः।क्रांतिवशाद्भरमुदंशध्वतंदलंगनागमेततद्धेध्याः॥१९॥विषु
वक्रांतिवृत्तयोःसंपातःपातःक्रांतिसमर्थसंपातःक्रांतिपातःसनित्यमेवापोवचनसमवतीतिकिंतुत

ग्रा

१०२

२२ नर

132

स्यापि वलनं न वक्ष्यते। इत्येते यावता न वलनं न गणितस्याविड्री शोर्मिभादेः पृष्टतः क्रान्तिक्रान्तिपात
विषुवद्वृत्तं सी सङ्क्रमित्यर्थः। एवमवाप्ते सूर्यसिद्धान्ते तोक्तमयुतानद्य मिताय द्व्यभगण इष्ट
मुञ्जालोतथामुञ्जालाद्याचार्यकथितयद्व्यनवलनेदन

एवमुपलब्धोपि क्रान्तिपातोवृल

गुप्तादिभिर्निगुप्तैरप्याचार्यैर्यन्नोक्तस्तदल्पत्वात्तदा तैर्नोपलब्धः। इदानीं वकुलाद्युपलभ्यते।
मनुपथैरि क्रपातनरागात्प्रागतक्रमाणी उक्तस्तचैतेगनतः उद्वान्तेमैदाक्षानीपातानेव
फलाभावः स्थानान्नितप्रत्यन्तेनोपलभ्यते गूरुकलाभावश्चेत

लक्षस्यास्तित्वे कार्थिकी गतिरावाप्तेः सोपलब्धा निरूपिता यतः स्वेरतरैवतुल्यैवीशाल्कलाः
गम्यत्ववापाते मुञ्जालादिनेतु किंचिदल्के पवकोन वहिः। मेवैयचान्यैरपि नगतौरत्नावस्था।
नाद्युपलभ्यते तदा नैरन्त्येव गतिस्तत्काल मत्सलिप्सनानुसारिणी गतिरेणी कार्या। यदपु
मिहनाकालेनमहमद्दारैजविष्यातितदायथोपलब्धानुसारिणी गतिमंगीकृत्य शास्त्रा

133

तामस्तामतिनिः कर्त्तव्यानि। अतएवाद्वेगतितस्कंधे नाधेते काले विलत्वं मागच्छन्ति पातार्थः क्रांति
पातनगतज्ञः स्वोपिलव्याख्या। क्रां:। अमुमेवार्थं मुरारिरपि श्रीचक्रगुप्त आह। ॥वृत्तेसौ गृहगणि
तैमहताकालेन पारिवल्लीभूतौ तदासएव क्रांतिपात इति यथोपलब्धे पातेग्रहे ज्ञाप्य क्रांतिःसा
ध्यापतः क्रांतिवशाद्धरेमेषादिस्वदेशोदयाश्चापत्त श्चरार्धसाधनेनलग्नसाधनेनच क्रांतिपातः प्रव
पं:वतैव्यः। अत्र अथ सेगात्सूर्यसिद्धांते क्रांतिविराजः प्रदर्शितं। यथा। तद्दोस्त्रिज्यासाहृशाद्दीपातविंड
चाश्चपनामेधा इतिपरमेपिभुजेसम्यावेशांतिर्मिचितितद्दोस्त्रिज्याद्दित्यत्रचयत्र्यैकविधाने स्वा
स्वाजाव्याधिर्हनिवुद्ध्यर्थमिति। नावेक्षप्रतजःते न तदाम्लास्त्रिभिस्ततीत द्विस्त्रयुइति अतप
वाचार्यैनोक्तत्वेतद्गणितास्मन्मते वचनमुपलब्ध्यानुसारेणैवांगीकृमि इत्यभिप्रायःस्वी
पोमलंव्याक्रांतिपातप्रकारैवल्पति॥ ॥अथविक्षेपपाताः॥ ॥पर्वक्रांतिविमंडलसी
पाताः क्षेपपाताः स्युः चंद्रादीनां व्यस्ताः क्षेपानयने तु संयोज्याः॥२०॥ मंदस्फुटाद्द्राक्भुजातिमि
डले हि ग्रहो भ्रमत्यत्र च तस्य पातः पातेन युक्ताद्गुणितागतेन मंदस्फुटात्खेचरतः शरस्यात
॥२१॥ पातेष्ववाशीघ्रफलं विलोमं कृत्वा स्फुटे तेन युताच्छरोतः चंद्रस्य कक्षावलयेस्तिपा॥
तः स्फुटादिद्वयोर्मध्यमपातयुक्तात्॥२२॥ प्रथमाविषुवन्मंडलक्रांतिवलयजोःसौपातःक्रांतिपातो

१७४

नवति। तथाशीतिमंडलविमंडलयोः संपातः क्षेपपात इत्यतो ग्रहे पातं प्रक्षिप्य क्षेपः साध्यः एवं
मितिपदेन पातस्साध्यः। क्रांतिसाधने क्रांतिपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रांतिः साध्येति ध्वनितौ। अ
थ शीघ्रप्रतिमंडले मंदस्फुटो ग्रहो भ्रमति ग्रहपातोऽपि शीघ्रप्रतिमंडले व्यस्तगतिरतो गणिता
गतेन अतीपपातेन युक्तात्कृतान्मंदस्फुटाच्छरः साध्यः। अथवा स्फुटे ग्रहे यदि शीघ्रफले धन
तदा पाते ऋणं धनं कृत्वा ते पाते संयोज्यास्मात् क्षेपः। साध्यः यतः शीघ्रफलस्य विलोमसंस्का
रे कृते मंदस्फुटपातयोगो भवति। शीघ्रपातश्चेदूक्तवद्व्यस्तं भ्रमति तस्मात्स्फुटे शीघ्रमध्यमे पा
तौ संयोज्य शरः साध्यः॥ ॥अथ बुधशुक्रयोर्विशेषः॥ ॥ये वात्र पातभगणाः पठितास्ते स्वका
स्तशीघ्रकेंद्रभगणेभ्योऽधिकाः ज्ञातस्फुटः स्वस्वपाताः सुखार्थमुदिताः। चलकेंद्रयुतौ पातौ तयोः पठितव
क्रयोर्विधेयो।१२। चलाद्विशोध्या। विलकेंद्रसिद्ध्ये केंद्रे सपाते ध्रुवरस्कृयोऽस्पः। अतश्चल
स्पातभगणा न भवंति। अतः पठिताः पातभगणाः स्वस्वशीघ्रकेंद्रभगणैर्युक्ताः। पारमार्थिकाः स्पुः
लितथा न पठितास्तत्र हेतुमाह॥ कुदिक्शर परा१ त्रिनंदनागा ९८३ मिताजदल्पपरिते सुख
धि॰ न स्वस्वपतत्रा। न्या पारमार्थिकास्थी स्वस्वपात। ध्यायुतौ बुधशुक्रौ विक्षेपानयनार्थं क
दियौ स्वचशीघ्रकेंद्रकरणा छिं पूर्ववीघ्रो वाद्रू योयित इदानीं विक्षेपानयनार्थं योजितस्ते

धास्फुते पूर्वं पठितपातभगणा शीघ्रोच्चयोगा एव शिष्यास्मात्साधितोऽङ्गीकृतेर्विक्षेपो ग्रहस्थानी
नो भवति न शीघ्रोच्चस्थानीयः। अस्मिन्नेवार्थे कौश्चिदबोधेनान्यथैवोक्तं यथा बृहत्सिद्धांतप्र
न्यासमशुक्रयोः शीघ्रोच्चस्थाने यावान् विक्षेपस्तावान् यत्र तत्रस्थाने स्थितयोरनयोर्भवेन्नान्यत्रो
पलब्धिरेववासना। नान्यत्कारणं वक्तुं शक्यत इति चतुर्वेदेनाप्यनध्यवसायच्छंदतः। अत्र बुधशु
क्रयोर्ये पातभगणा उक्तास्ते पातभगणा न भवंति किंतु शीघ्रकेंद्रात्पातसाधनायोग्या उक्ताः।
अतः शीघ्रकेंद्रभगणेभ्यो ये पातभगणा न भवत इति तैर्न ज्ञाता। तथा च माधवनाम्ना सिद्धांतचूडाम
णौ। एतेऽल्पभगणास्ततः पातः स्वशीघ्रकेंद्रेण युतः कार्य इति। अनेनैवाभिप्रायेण भास्कराचार्येणा
प्यस्वल्पाः सुखार्थमुत्पादिता इत्यादि। शीघ्रोच्चपातयोगभेदः स्फुटस्यपातस्य च योगोक्षेगाणितः
पक्षः। सूर्यसिद्धांतादौ तु वामित्तृतीयके मंदचेष्टाधनाग्रवशेः फलमिति मंदफलमिति मेष
लेन विपरीतं सं स्फुटः पातः शीघ्रोच्चयोरङ्गीकृतस्तथा कृते मध्यग्रहपातयोजनात इत्यत्र स्प
विक्षेपकेंद्रं मंदफलेनांतरितं स्यात्तदंगीकृते इतरकेंद्रस्यानुपपत्तेः। अथ स्पष्टविक्षेपमा
हा स्पष्टग्रहात् शीघ्रोच्चपातयोगः स्फुटपातगत इत्येतो विक्षेपः स्फुटविक्षेपान्न न्यूनो वा साध्यः
यते। जगाल्लयत कीर्ति हन्नीतत्वाद्याह्शीतत्र च यद्विमोऽव्लीतत्र स्फुटग्रहः तथा योगौ तौ रविविक्षेप

कौद्रमतः स्फुटपातस्थाने सरवङ्के यदि विमंडले दीयते तदा त्रिभैतरे स्फुटीकृतैः परमविक्षेपांशैः प्र
विवदुदग्दक्षिणो वान्यस्ते स्फुटग्रहस्थाने यावान्विक्षेपः। असौ गणितागतविक्षेपेन तुल्यो भ
वति। नान्यथेति स्फुटविक्षेपत्वमस्य। अथ ग्रहगोले विशेषः। ग्रहस्य गोले कल्पितपमंडले प्रक
ल्पकक्षावत्तदीयथोदितो॥२५॥ निबध्य शीघ्रप्रतिवृत्तमस्मिन्विमंडले तत्पठितैः शरांशैः। मध्य
त्रपातोदितसदाङ्गनृगवाः स्वशीघ्रकेन्द्रेण युतस्तु योऽस्यः॥२६॥ भगोल एव ग्रहगोलः। अत्र च यच्छ्रीति
स्थं तदेव कक्षावृत्तत्वेन कल्पनीयते तत्श्लोकोक्तप्रकारेण ग्रहस्य शीघ्रप्रतिमंडले बद्धास्मि
नृमावा — तितागतः पातस्तावंतमेवादर्विलोमैयत्वात्त्रपातविंदुः कर्तव्यो। तत्र त्रिज्या
वितेन कर्वी र केनान्यवृत्ते विमंडलाख्ये कुर्यात्। तद्गणितोकेरकी अस्मिन्नपि मध्यादीर्वलो।
मंपाति गणयित्वा। तद्ग्रहविंदुकापि। अथ प्रतिमंडलविमंडलयोः सातविंदूपोः ऽथ मः सपा
तःकार्यः। मतः स्वङ्कतरांघितीनः पवीसीपातद्वयीहत्वात्क्षेपपाताग्रतः ९५ तश्च त्रिभैतरे पूर्वपदि
तेः परमविक्षेपांशैः रुदग्दक्षिणो वा विमंडले विन्यस्य ग्रहो वलोक्यः। एतस्तत्र मंदस्फुटग
त्या पारमार्थिको ग्रहो भ्रमति। अतो मेषादेरनुलोमो मंदस्फुटो विमंडले देयः। असौ विमं
डलस्थो ग्रहः प्रतिमंडलाद्यावतीतरेण विक्षिप्तस्तावान्विक्षेपः यतः प्रतिमंडलविमंडल

137

५

संपाते यदा ग्रहो न भवति तदा विक्षेपाभावः मध्यस्थानाद्दिमंडले कृते प्रतिमंडलमेव विमंडलेन
ति। अथाग्रतः पृष्ठतो वा विमंडले कृते पूर्ववत् पा[illegible]मतश्चात्रिभोत्तरेण तिष्ठति। तदीतरे दक्षिणे वाप
रमविक्षेपः स्यात्। शीतरश्म्यनुपातः स्ततो मंडलसे[illegible]त ग्रहयोरंतरं केंद्रतुल्यात ग्रहलग्नेन लभ्यते पात
स्यविलोमस्यात् यदि त्रिज्यापरमविक्षेपस्तदा नीशज्याकिमिति फलं प्रतिमंडल विमंडलयो
रोर्ध्यगीतरं कुमध्याद्विमंडलस्य ग्रहांतरे शीघ्रकर्णः। अथ यदि शीघ्रोनुपातः यदि कापि मंडले एतावान्
विक्षेपस्तदा त्रिज्याहत्वेक इति फलं विक्षेपाग्रं विक्षेपः त्रिज्याहरद्दर्शी गुणास्तत्तुल्य त्वान्नाशकृतेप
रमविक्षेपो गुणकः शीघ्रकर्णो हरः कलेशरः॥ ॥अथ होरा नयनं॥ ॥ इष्टसितश्रौतितुल्यतरस
घेतोन्ताडिका स्वपदहोरा न्नतस्तास्ता — नितान्वधा घटीनां बबष्ट्याकृपेदस्पविष्ठीनरवीदेद्युज्यो १७
वा मता॥२७॥ नाडीहत्तापुत्तरतो दक्षिणतो वा इष्टश्रौति तुल्ये सवितोंतरय हृत्वे निवध्यते तदहोरा
त्रहत्वमिति यद्देनो दिनभीतरे श्रौतेस्तैरीतरे यदि नाडीहत्तद्दुत्तरतो दक्षिणतश्च षष्ट्याधिकानि श
तत्रयमितानि हत्तानि वध्यते तदा पदेने दिनान्य होरात्र हृत्तानि भवेति। अस्यान्यासार्थं दिन
सामिदयता विषुवदिने त्रिज्याघ्न ज्या नवत्यपमा भावात् ततो यथा यथा श्रौतिय शादुत्तर
तो दक्षिणतो वाग्रतो यातितथा तथा हृत्तपार्श्वजे हीन ज्या हरा मूलेस्यादतो ग्रहस्योहोरात्र

138

वृत्ते पूर्वपरं भ्रमति॥ ॥अथैषां संस्थानानि॥ ॥अथ कल्प्या मेषाद्यास्तु लोमे क्रांतिपाता वा
नु एवमेषादीनामहोरात्रवृत्तानि बद्धानि ता॥ २ सा नाडीवृत्तेन व्यतस्त्रीणि त्रीणि क्रमोत्क्रम
तानि॥ ॥अथ क्रांतिपातः। पूर्वोक्तविधिना पातस्तदारभ्याग्रतः पृष्ठतश्चानुलोमे मेषादयो द्वा
दश राशयः प्रकल्प्याः। अत्रैवैकस्य राशेस्त्रिंशद्भागाः कल्प्याः। एवं कृते क्रांतिपातात्तिर्यक्स्व
त्रस्था मेषाद्याः षडुत्तरतो भवंति तुलाद्याः षड् दक्षिणतः। यदि गृहस्य परमक्रांतिस्त्रिभेन वल
ध्यात्तदा राशिषट्कस्य व्यासः कथमित्याह॥ ॥नाडीवृत्तात्सर्वदिक्षु त्रीण्यहोरात्रवृत्तानि क्रम
लान्वीति त्रीण्येकक्रमोत्तौ विमुञ्चतो तापि अत्रैव तदुर्ध्वं भवति। नाडीवृत्ते किल विषुवन्मंडलो अ
स्मात्क्रांतिवशादुत्तरतो मेषादिराशित्रयस्य भवति प्रमितान्यहोरात्रवृत्तानि भवंति। तान्य
योत्तमे मकरादेः कन्यांतस्य तत्र मिथुनाहोरात्रवृत्तानि कर्कस्य वृषस्य वा सिंहस्य मेषस्य
वास्यापाः एवं दक्षिणतोपि कुंभाहोरात्रवृत्तं मेषवा मीनस्य नत्वहोरात्रवृत्तं व्यासार्द्धं द्युज्या प्रमा॥
ली प्राग्ज्यानुपरमक्रांतिस्थाने त्रिज्या तास्यतरातल धनुर्होरात्रस्य व्यासार्द्धं घटीनामकं वृत्तं॥
व स्थाने। नाडीवृत्तस्य त्रिज्याप्रमाणत्वात्। अत्रैवास्ते नाडीवृत्ते तु विषुवन्मंडलयुक्ते। तान्नि
रदा पूर्वापरसमसूत्रस्थमेव। अतो नाडीवृत्तादुत्तरतो दक्षिणतोपि गोलस्य नतित्वादहो

रात्रखंडं तमलं चवतियदि नाडीषट्कं त्रिंशा प्रमाणं तदा परमक्रांतिस्थमहोरात्रखंडं परमद्युमाग
माणमुचितं द्युज्यात्रिज्ययोः क्रांतिसंतरत्वात (सूर्ये दिघटी षष्ट्या) अहोरात्रैतु षष्टिघटी यावदत्त
रं नूनं सकाशान्नाडीवलयवस्पतावोत्वान्पवाम पहोरात्रवहत्वानो। सूर्ये दिघटी षष्ट्या नूना
नाल्पमनेनांतरेण पर्यटति। अतस्तल्पा द्वितस्यापि वाष्टिषु भागैकघटी — — द्वितस्यापि॥ अ
थोपसंहारः॥ ॥एव जगोलस्थितिष्वतः खेचरगोलकोजमपवेविश्वताः॥२६॥ अनावनमंडले वा सूत्र
धारे यथ्यतस्थेत। शल्पादीनां बन्हावघ्नी ज्वालैर्दर्णिना चजलाल्क॥ श्लो२०॥ चधानगोलमवीय
धायाद्विखगोलनलिकोनतः। अविलिप्य नृपलं तेयस्थायारिक्षतोत्र इत्योलो॥२१॥ योपीनको
लोचयः अवमेव गूढगोलः नगोलस्यकारेण च गूढगोला वेष्टनीना इत्यर्थः। अत्रगूढ
नायकः। क्रांतिमंडलविमंडलादौ वध्नीयात। अहोरात्रवृत्तान्यपि कुर्यात। एवं विधे गूढ
गोलादौ वेष्टनीना इत्यर्थः अत्र गूढानां कक्षाः क्रांतिमंडलविमंडलादौ च बध्नीयात। अहो
रात्रवृत्तान्यपि कुर्यात। एवं विधे गूढगोलं सुयादिच्छेद्यकादिदर्शनीसं नतनतांतरलंबादि
स्थमेवदर्शनीयं। यतस्तत्र ककाद्यकादिवालने दृक्कर्मफलादिकमवगम्यते। अथ चापगोलयदप
मंडलैत स्याधे। धस्तानेवैध सूत्राधारे घूर्णनानजोलसदृशं आवर्त्ताग्रतपीवध्नीयात

एवंच छायां नगोले वद्धयस्य गुणो: श्रोतेन लिकाद्वयेति केद्धो स्वद्युगोतौ कृत्वा नगोलनूमरोदर्श
येत्॥ ॥सिद्धान्तेऽत्र गुण गणित ज्ञान इच्छा यदीपाङ्क तल्लिक्षे दृप्यमेल विपुले। छ्लासन्द घासन॥
ना॥ तेभी विनैनि वसौति भिव्याध्यौ तयुक्तामभैवाव्याख्याविद्याविरतिनिरतस्याच्युतार्द्धाप
स्य॥ ॥छ॥ ॥इति श्रीभिषग्वाचस्पति सत्कुल लक्ष्मीदास विरचिताखरीणा सिद्धान्तशिरोमणि
व्याख्याने गणिततत्त्वचिन्तामणौ गोलाध्याये गोलबंधः समाप्तः॥ ॥छ॥ ॥अथ त्रिप्रश्न
वासना॥ ॥तत्रादौ चरसिध्यै स्यान्नोन्मंडलक्ष्मावलयांतराले द्युरात्रवृत्ते चरखंडकालः॥ त
ज्ज्या कुज्या चरसिंजिनी स्या द्व्यासार्द्धवृत्ते परिणामिता सा॥१॥ यावदहोरात्रवृत्ते उन्मंडलान्मंड
लक्षितिजयोरंतराले स्थितेतन्नगतचापं चरार्द्धकालः स पूर्वतः पश्चिमतश्च ज्ञात्र
रालस्याहोरात्रवृत्तैः पूर्वतश्च संतोऽयमन्नागस्यैव चरार्द्धयोन्मंडलखक्षितिजयोरंतरा
त्रवृत्तेऽलग्नेतयोर्नवदेसूत्रे कुंडलसूत्र्याते। सा त्रिज्यावृत्ते परिणामिता सती चरज्या भव
तीत्यर्थः मनुपातः। यदि द्युज्यावृत्ते कुज्यामिता मंडलस्याचलयोतरे तदा त्रिज्यावृत्ते
कियतीति॥ ॥अथ स्वदेशार्कोदयानिरक्ताः दयः पारैतरेकालः॥ ॥निरक्षदेशक्षितिजा
ख्यवृत्ते मुनीड्लतज्ज्ञगुरन्यदेशे। स्वे स्वे च कुज्यौ स्य समुरतस्याचरार्द्धमर्कादपनोत्तमध्ये॥२॥

१९१

९२

पा॰ ३ लो ह्यस्तमयो। न्यथा तत्सूत्रा

स्पष्टार्थः॥ ॥अथ चरफलस्य प्रदर्शनवासना॥ ॥आदौ स्वदेशे [illegible]
णं गुरुस्मादुन्मस्वमस्ते फले वैरोध्ये रविसौम्यगोले॥३॥ याम्ये विलोमे खलु तत्र यस्मादुन्मंड
लं स्वक्षितिजादधःस्थो। नाड्याः फलादुत्तरयाम्यलग्नगोलस्य तावुत्तरयाम्यगोले॥४॥ उन्मंड
लमेव निरक्षे क्षितिजं निरक्षादुत्तरत्वात् उत्तरस्ला भेदानीयाया याम्यत्वात् सौम्यगोले स्वदेशक्षि
तिजादुन्मंडलमूर्ध्वगतं च वर्तते तेनादौ स्वक्षितिजे सूर्योदयस्फुतो। तत उन्मंडलगतो निरक्षेऽस्तका
लेनून्मंडलमुखेह्य स्वक्षितिजं माक्रामति तस्मात्पूर्वं निरक्षेऽस्तः पश्चात्स्वदेशेऽस्ततोऽग्रतस्स्व
र्योदयकालीनेव चरफलघटीनिःपतति तत्कालीनेय च न सुत्तरगोलवद्गोर्के सति याम्यगोले
स्माद्विपरीतं यतस्तदोन्मंडले स्वक्षितिजादधोगतमिति मन्यतां स्पष्टार्थम्॥ ॥अथ दिननिशो
र्लघुत्वमहत्त्वहेतुः। अतश्च सौम्ये दिवसामहत्स्याद्रात्रेर्लघुर्यस्तमतश्च याम्ये। द्युरात्र
वृत्तक्षितिजादधस्थैरात्र्यर्धतस्यादिनमानमूर्धा॥५॥ सदा समत्वे द्युनिशोर्निरक्षे यदु
न्मंडलितत्र कुजाद्यतोऽन्यत। अहोरात्रवृत्तखंडे क्षितिजादूर्ध्वस्थ्य यावान्कालस्तावद्दिने
अथाहोर त्रवृत्तखंडे क्षितिजादधःस्थ्य यावान्कालस्तावती रात्रिः। निरक्षादुत्तरत्र
गे हास्पयाम्यवा उत्तरगोले होरात्रवृत्तखंडे क्षितिजादूर्ध्वमधिके तेन महान्दिवसोऽल्पा

१२८

क्र २

रात्रिर्याम्ये स्माद्विपरीतं । शेषं स्पष्टार्थं ॥ ॥ अथ विशेषः । लंबाज्जिनभागेभ्योधिकाः पलांशा यत्रायत या
त्रारभ्य परो विशेषः ॥ ६ ॥ लंबाधिका क्रांतिरुदक्स्था तत्रावाहदिने सततमेव तत्र । यावल्लंबाधिका सत्त
सततं तिमिस्रं तावत्स्वमेको सततं समा ह्रस्वा ॥ ७ ॥ यस्मिन्देशे लंबाज्जिनाभेन्याधिका अक्षांशाः
स्मुस्तत्राप्नोविशेषः । यावत्कालं तद्देशे चा क्रांति रथिकोन रात्र्यतितत्तेन तावत्कालं दिनमेव
यदा नीतातिर्याम्या तदा रात्रिरेव । यथायथाक्षांशाः ॥ ८ ॥ तत्र दक्षिणक्षितिजादुपरक्षितिज
दधश्चतुर्विंशत्यंशैर्विषुवन्नीडलंबनतिदत्तेवादगोलपरमक्रांत्यंशैः । वृत्ताउत्तरतो रेखाया वृष्ट
तेहृते उत्तरक्षितिजे रविबिंबमर्धोदितं कृत्वा दक्षिणक्षितिजादुपर्यष्टाचत्वारिंशदंशैर्म
ध्याह्नकुउन्नतं भवति । तदाक्रांतिज्या ३१४१ । २२ लंबज्या १३५७ विषुवत्कला ३७ क्षितिज्या ३१४१ ।
रचयुज्या ३१४१ । २२ चरज्या ३४३९ चरं ५४०० दिनार्द्धं ३० एवं दक्षिणगाजने निशार्द्धं ३० बाहि
छथात्मकं दिनरात्रिमानं च । अग्रिमे दिने क्रौत्पल्पताजो । दिने घटिद्वयी न्यूनः । किंचिदूनं तत्तरा ।
त्रिंसैव वस्तुतो यथाय याता । यातितयाल तथा रात्रिर्वृद्धे रवौ विषुवद्दिनसमरा ।
दिनत्वे याम्याजाग वः तत्र तु सर्वक्षितिजागाद्वः तत्र विंशतिजागाल्लवः य
जाअौ तिजे रविबिंबमर्धोदितं कृत्वा मध्याह्ने दक्षिणक्षिति

143

ष्टीटकादिनदलै रात्रिर्भूमेतानतोग्निमो [illegible] न उत्त

ात राघेवपार्द्धे [illegible] तात्तदाश्रेणि घटिकादिनदलै। रात्रिर्भूमैता तताग्नि

न दिनेऽराशौति रसौ [illegible] न स्पृशति। ततोन्येषु दिनेषु यावदुत्तराक्रांतिस्ता

वञ्जीमाह सादद्दीरात्रे [illegible] तजावभूतो भूतोयात्रिनुपवाजिनी नवति। अनन्तेवपु

ादक्षिणगोले क्षितिज [illegible] अधःसान राविरीति मेरौ न वति भागा अभ्रूवीहीति कत्रा

क्षितिजमेवविषुवन्मंडले गोलादौ क्षितिजासिन्नमकीर्वेवेमवति। ततो मासत्वदे परम

क्रांतिया बहुपखुपरिस्थिति [illegible] तुर्विंशतिभागाना राहति पुनर्मासत्रयेन मध्वरालत्ये विषुनार्थे

ध्रुवादिनौ क्षितिजमुपैति एवं मेरः षण्मासौ दिनमनन्त्ये वषुण्मासिकी रात्रिरिति॥ १८

अथ मेरौ सिन्ध्याविषुवत्वृत्ते सदाक्षितिजत्वमितेत थावदेसानौ॥ उत्तरयाम्येऽत्र मशो

मूर्द्ध्नि ह्यग्ने ध्रुवौ व्यवस्थितौ ॥१९॥ उत्तरगोले क्षितिजादूर्ध्वं परितोऽभ्रमत मांदेपि। सव्यान्त्रिदशाः

सकृत पश्यत्प्यसुरा [illegible] पसव्यं याम्ये ॥२०॥ सुगमिव्यारव्यातिवा॥ ॥अथपैत्रादिनेदिनेदिनग्रा

स्वपातोत्रदर्शनेतमीतमाहितुरदर्शनेसति। कृष्णशानौ क्रांतिनिशीथयथा नृपौ तथापूर्व

तोशात्रिशच्चवासनी॥ २१॥ स्पष्टोर्थः॥ तथाव श्रातिः॥ वेद्रोज्योतिरिति॥ ॥अयमसौदितिकाणि

१२

गै ३

144

ज्ञापन॥ ॥दिने सुराणामयनं यदुत्तरं निशेतरत्साहतिके: अकीर्त्तिं ती॥ दिनोन्मु रवेःका
न्मुतं निशात थात तत्फलकीर्त्तिं नायतत॥१॥ इंद्रैतमारोहति येः क्रमेण ते रवत्रैरवरा हती
नैःयत्रे वद्दृष्टः अथ मेसदेवे स्तैवे वतिष्टन्नविलंबते तीकी॥२॥ उदगयनमामरौदिनेयाम्येनिव
तिमत्सैहितासूक्तत्राजमानिगापनः। या म्यापनीतिमध्यरात्रौ। ततो रातरपवीक्षतेतेनाकौदन।
न्मुखोलवतीलेवसीसितिकौईनमेवोक्तैतथादिनार्द्धादनीतरं रात्रुन्मुखेसावितारात रवीति।
अत्रहेतुः पलकीर्त्तिने यतोरात्र्यर्द्धेदिनफलो दिनार्द्धो द्राविफले अर्द्धविमिश्रे परतोन्यनावद
साद्युतौ। अतः फजकथनार्थियेमेरुक्तैतदुविती। इतोन्यथावे उदगयनमामरौदिनेयाम्यान
नेरात्मुनपतेतदसातत्र हेतुमाह। मेषादित्रपनः सूर्यः क्षितिजाउपरिवर्त्तुविंशतिकौतिम।
गारोहति। पुनरेवद्दैरवरोहन्नमादित्ये देवाः किंनश्यपति। अपितु पश्यंत्येव तदा यावत्सूर्यपा
वलोकनेदिनमेवेतिपलकीर्त्तिं नाहतेनान्यथा दगयनमामरदिने॥ ॥अथापि त्वदिने
ष्वादृन। स्वादिकालाः॥ ॥विघूर्य पापि पितरावसन्नः स्वायुः सुधादीधितिमामनीति। पक्षपे
तितर्धं निजमस्तकोर्द्ध दर्शात ततोस्मायुतकैतेदभी॥३॥ नाह्यतरत्वानविधारयस्यैतस्मान्नि
शीथः खलुपौर्णमास्यां कुहूरविः पद्मदले सुदेति शुक्लेस्तमेतत्यथतएवसिद्धम्॥४॥ दर्भास

दिनार्द्धेसाङ्काद्यादिषुविशिष्टकालत्वमुक्तंदिनार्द्धकुतपकालः श्राद्धेनीलीप्यविनाणिदौहित्रकु
तपस्तिलाइति। स्पष्टार्थम्॥ ॥अथवृद्धदिनेपपत्तिः॥ ॥यद्दितिइष्टगतोद्युदिनाःक्षितेःसतत
माप्रलनैरविमीहते। नुवतितावद्दजेश्चायितलश्चतद्युगसहस्त्रयुगेद्युनिशीविधेः॥१०॥ अ
तिदूरस्थितत्वादअत्रनैचल्लार्किपरूपति। दिनैतेरभौदीनुपसिद्धमयोतत्तावतीसात्वरतायुगस
हस्त्र४३२००००००० इत्येवब्राह्मंदिनेनिशावेयदारात्रैनुकल्पहदी। ॥अथोदयवासना॥ ॥
योदिङ्गदेशोयममेडलस्थानियोकश्चितयोयामुदयेतथास्तैसोल्पेनकालेनखऊर्ध्वसिद्धो।
नल्पेनसोऽस्मादुदयानतुल्याः॥६॥ यउद्गमेयाम्यनतामृगाद्याः खखाप्यमेनापिनिर
क्षदेशेयाम्याद्गतस्तैतिनतत्वमोक्षा। उक्षौतिकालेनतेतोल्पकेन॥७॥ कर्कादयःसौम्यनता १८०
येऽत्रतेयांतियाम्यात्खवशाद्दनुल्वीकालेनतस्माद्दनुनोद्धनीति। तदितरेखेवरखेडमेवा॥८॥ कौ
तिवृत्तस्यपयःप्रदेशास्तिरश्चीनउदयमस्तेवयातिसप्रदेशोल्पेनकालेनउदयमस्तमेतिवा
ऊर्ध्वस्थःस्थबहुनाकालेनास्तमुदयंवनाति अतएवनिरक्षेपिमेषादीनामुदयासमान
सैति। अतःतत्राहकृपाःशास्तौगाद्दियैद्राः पंचानिनैदन्तुमिता। अथैतेतक्रमोत्क्रमस्थाइमा
दिमेषाद्युदयास्तुल्यानोन्नाः। यथा। प्रेतातिपातात्र्यपातोद्यमङ्गीतरइत्याद्युक्तंप्र म

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1645
Dist Nagpur

```
[OrderDescription]
,CREATED=25.09.20 12:01
,TRANSFERRED=2020/09/25 at 12:21:14
,PAGES=146
,TYPE=STD
,NAME=S0003724
,Book Name=M-1645-SIDHANT SHIROMANI TIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
```

```
FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
```

```
FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
```

```
FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
```

```
FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
```

```
FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,
```